

ΕΠΙΤΥΧΙΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΥΧΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ Ή ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ; Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1975-2001

Γιώργος Λιάγκουρας, επίκ. καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Οικονομίας και Διοίκησης, Παν/μιο Αιγαίου, & Εργαστήριο Βιομηχανικής και Ενεργειακής Οικονομίας (ΕΒΕΟ), ΕΜΠ*

Εισαγωγή

Η ελληνική οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε από την πτώση της δικτατορίας μέχρι σήμερα, σε συνδυασμό με τις οικονομικές επιδόσεις αυτής της περιόδου, θέτει κατά τη γνώμη μας τρία βασικά ερωτήματα:

1) Σε ποιο βαθμό η επεκτατική / παρεμβατική οικονομική πολιτική της περιόδου 1975-1989 ευθύνεται για τους χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης που κατεγράφησαν από το 1980 έως το 1994;

2) Σε ποιο βαθμό η πολιτική οικονομικής σταθεροποίησης / απορρύθμισης που ακολουθείται από το 1990 μέχρι σήμερα έχει συντελέσει στους σχετικά υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης που παρατηρούνται από το 1995 και μετά;

3) Δεδομένης της επίτευξης ονομαστικής σύγκλισης με την Ευρωπαϊκή Ένωση, τι πρέπει να αλλάξει στην υπάρχουσα οικονομική πολιτική ώστε να επιταχυνθεί η διαδικασία της πραγματικής σύγκλισης;

Κατά την τελευταία δεκαετία έχει συγκροτηθεί στη χώρα μας ένα κυρίαρχο ρεύμα οικονομικής ανάλυσης και πολιτικής το οποίο θεωρεί ότι όντως η επεκτατική / παρεμβατική πολιτική της περιόδου 1975-1989 βύθισε την ελληνική οικονομία στο τέλμα και υποθήκευσε τον ευρωπαϊκό της προσανατολισμό, ενώ, αντίθετα, η πολιτική σταθεροποίησης / φιλελευθεροποίησης που εφαρμόζεται, σε διαφορετικές εκδοχές, από το 1990-1 μέχρι σήμερα οδήγησε στη θεαματική ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας και στην απρόσμενη επιτυχία της ένταξής της στη ζώνη του ευρώ. Σύμφωνα με την ίδια κυρίαρχη άποψη, αναγκαία και ικανή συνθήκη για την προώθηση της διαδικασίας πραγματικής σύγκλισης είναι η διατήρηση ενός σταθερού μακροοικονομικού περιβάλλοντος και η εμβάθυνση των λεγόμενων «διαρθρωτικών» αλλαγών («απελευθέρωση» των αγορών προϊόντων και

* Ο υπογράφων αφιερώνει αυτή την εργασία στους Κ. Βαίτσο, Τ. Γιαννίτση και Α. Μητσό, τους οποίους είχε την τύχη να έχει καθηγητές στο Οικονομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών την περίοδο 1982-1987.

εργασίας). Είναι ευνόητο ότι το παραπάνω κυρίαρχο ρεύμα απέχει πολύ από το να είναι μονολιθικό. Αντίθετα, αντλεί τη δύναμή του από το γεγονός ότι, συγκροτώντας ένα ηγεμονικό με την γκραμσκιανή έννοια μπλοκ, συνασπίζει στους κόλπους του ερευνητές, των οποίων οι ιδεολογικοπολιτικές αναφορές και προτιμήσεις αρχίζουν από τη Δεξιά και φτάνουν στην ανανεωτική Αριστερά (π.χ. Alogoskoufis 1995, Γκαργκάνας, Θωμόπουλος, Σημίτης & Σπράος 1989, Δημέλη, Κολλίντζας, Χριστοδουλάκης 1997, Bruyant, Garganas, Tavlas 2001, Caloghirou, Ioannides, Lyberaki 1993, Lolos 1998).

Η κυριαρχία των ιδεών που ταυτίζουν τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας με το δίπολο σταθεροποίηση - αποκρατικοποίηση εμπεδώνεται στις αρχές της δεκαετίας του '90, όταν ρητά ή άρρητα έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το ρεύμα οικονομικής σκέψης και πολιτικής που κυριαρχούσε στην Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Το τελευταίο οριζόταν στο χώρο της ευρύτερης Αριστεράς, έφτασε στο απόγειό του στο β' μισό της δεκαετίας του '80 (π.χ. Γιαννίσης 1985, Γιαννίσης, Βαϊτσος 1987, Μητσός 1988, Βερναρδάκης 1989,...) και μπορεί να ιδωθεί ως η φυσική συνέχεια των αναπτυξιακών προσεγγίσεων που βρήκαν έκφραση στην επιθεώρηση *Νέα Οικονομία* την περίοδο 1948-1967. Ειδικότερα, οι βασικές συνισταμένες αυτού του ρεύματος μπορούν να συνοψιστούν σε δύο σημεία:

- Οι μακροοικονομικές ανισορροπίες της ελληνικής οικονομίας μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση δεν είναι παρά η έκφραση των δομικών αδυναμιών και των αντιφάσεων του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης.

- Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής οικονομίας δεν μπορεί να συνεχίσει να επαφίεται στον προβληματικό ιδιωτικό τομέα, αλλά απαιτεί την εμπλοκή του κράτους στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Ως γνωστόν, η ηγεμονία δομικής-παρεμβατικής προσέγγισης πήρε τέλος στις αρχές της δεκαετίας του '90. Και αυτό όχι γιατί οι αναλύσεις της για τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας αποδείχτηκαν ανεπαρκείς, αλλά επειδή κατά κάποιον τρόπο «χρεώθηκε» την αποτυχία της παρεμβατικής-επεκτατικής πολιτικής που ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του '80. Η άνοδος στη δεκαετία του '90 του σημερινού κυρίαρχου ρεύματος βρίσκεται στον αντίποδα των αναλύσεων της δομικής - παρεμβατικής προσέγγισης στο βαθμό που υπερτιμά τις επιπτώσεις των μακροοικονομικών ανισορροπιών, υποτιμά ή και αγνοεί τα διαρθρωτικά προβλήματα του ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα και περιορίζει δραστικά την ανάγκη διαρθρωτικών αλλαγών ανάγοντάς την στην προσαγή της απορρύθμισης.

Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι να καταδείξει μερικά βασικά προβλήματα ή αδυναμίες που παρουσιάζει η συλλογιστική του σημερινού κυρίαρχου ρεύματος χωρίς όμως αυτό να σημαίνει τη συνολική απόρριψή του. Στόχος δεν είναι, λόγου χάρη, να αμφισβητηθούν τα επιτεύγματα της οικονομικής πολιτικής που οδήγησε στην άρση σημαντικών μακροοικονομικών ανισορροπιών και στην ένταξη στην ευρωζώνη, ούτε τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν (σταθεροποιητική πολιτική). Η ένσταση προς το κυρίαρχο ρεύμα εντοπίζεται κυρίως στον τρόπο που αντιλαμβάνεται την ανάπτυξη και επομένως στην

ικανότητά του να συνεχίσει και στο μέλλον να παράγει επιτεύγματα αντίστοιχα της ονομαστικής σύγκλισης με την Ε.Ε. Αναλύεται δε σε δύο βασικά επιχειρήματα: Πρώτον, ότι η άποψη του κυρίαρχου ρεύματος αναφορικά με τη σχέση μακροοικονομικής πολιτικής και οικονομικών επιδόσεων υποτιμά τους βαθύτερους παράγοντες που συνθέτουν ένα μοντέλο ανάπτυξης ή καθεστώς συσσώρευσης και, επομένως, αποτελεί σοβαρό εμπόδιο στην ορθή κατανόηση της μέχρι τώρα πορείας της ελληνικής οικονομίας, καθώς και των μελλοντικών της προοπτικών. Δεύτερον, ότι η διαρθρωτική πολιτική της τελευταίας δεκαετίας, παρά τη φαινομενική της επιτυχία, δημιουργεί εύλογα ερωτήματα σχετικά με την ικανότητά της να πραγματοποιήσει τη διαδικασία της πραγματικής σύγκλισης μέσα από τη συγκρότηση ενός μακροχρόνια βιώσιμου μοντέλου ανάπτυξης.

Η άσκηση μακροοικονομικής πολιτικής σε συνθήκες κρίσης και αναδιάρθρωσης του μοντέλου ανάπτυξης

Η μακροοικονομική πολιτική από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα μπορεί να χωριστεί στις ακόλουθες τέσσερις περιόδους:

- 1975-1980: Επεκτατική μακροοικονομική πολιτική βασισμένη σε χαλαρή νομισματική, πιστωτική και συναλλαγματική πολιτική με στόχο τη διατήρηση του status quo (μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης). Αυξήσεις μισθών πολύ πάνω από την παραγωγικότητα της εργασίας, οι οποίες οφείλονται περισσότερο σε νέους συσχετισμούς κοινωνικών δυνάμεων παρά σε συνειδητές επιλογές της εισοδηματικής πολιτικής. Εμφάνιση υψηλού πληθωρισμού (21,5% το 1980).
- 1981-1985: Επεκτατική μακροοικονομική πολιτική με κύριο χαρακτηριστικό τη χαλαρή δημοσιονομική πολιτική (προσπάθεια θεμελίωσης «κοινωνικού κράτους»). Διατήρηση του πληθωρισμού σε υψηλά επίπεδα και ολοένα αυξανόμενα δημόσια ελλείμματα. Ο πληθωρισμός συγκρατεί τις πραγματικές αυξήσεις των μισθών σε επίπεδα ανάλογα της προηγούμενης περιόδου.
- 1986-1990: Μεταβατική περίοδος, κλασικό παράδειγμα πολιτικού κύκλου. Τα δύο πρώτα χρόνια περιοριστικής πολιτικής τα ακολουθούν δύο χρόνια επεκτατικής πολιτικής που ακυρώνουν τις όποιες θετικές συνέπειες των πρώτων. Οι μακροοικονομικές ανισορροπίες διευρύνονται σημαντικά το 1990, χρονιά εναλλαγής αδύναμων κυβερνήσεων συνασπισμού στην εξουσία.
- 1991-2001: Περιοριστική μακροοικονομική πολιτική σε όλα τα μέτωπα (νομισματικό, δημοσιονομικό, συναλλαγματικών ισοτιμιών ...). Δυνατότητα διαχωρισμού ανάμεσα σε δύο μορφές περιοριστικής πολιτικής: μιας «σκληρής» (1991-93), η οποία αποτυγχάνει σε όλους τους στόχους που η ίδια έθεσε, και μιας «ήπιας» (1994-σήμερα), η οποία καταφέρνει να βάλει τη χώρα στην ΟΝΕ.

Ο παραπάνω διαχωρισμός βοηθάει στην καλύτερη κατανόηση των θέσεων του κυρίαρχου ρεύματος σχετικά με τον καθοριστικό ρόλο της μακροοικονομικής πολιτικής στην οικονομική μεγέθυνση. Είναι πολύ εύκολο με βάση όσα έχουν αναφερθεί να συσχετίσει κανείς την περίοδο των πενιχρών επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας (1980-1994)

με την επεκτατική μακροοικονομική πολιτική (1975-1990) και την πρόσφατη ανάκαμψη (1995-2001) με την περιοριστική πολιτική (1991-2001). Οι υστερήσεις των 4-5 ετών μεταξύ της ακολουθούμενης πολιτικής και των οικονομικών επιδόσεων όχι μόνο δεν θα έθεταν σε αμφισβήτηση μια τέτοια συσχέτιση, αλλά, αντίθετα, θα την ενίσχυαν προσδιορίζοντας το αίτιο και το αιτιατό.

Πόσο καθοριστική υπήρξε η αρνητική επίδραση της επεκτατικής μακροοικονομικής πολιτικής;

Η θέση του κυρίαρχου ρεύματος ότι η χαλαρή μακροοικονομική πολιτική της περιόδου 1975-1985 (ή 1990) αποτέλεσε τη θεμελιώδη αιτία για την παρατεταμένη περίοδο ύφεσης της ελληνικής οικονομίας αναλύεται σε τρεις βασικές συνιστώσες:

- τη γενναιόδωρη ή λαϊκιστική εισοδηματική πολιτική, η οποία, αυξάνοντας το εργατικό κόστος, υπονόμισε την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων·
- τα υψηλά ποσοστά πληθωρισμού που δημιούργησαν κλίμα αβεβαιότητας στο σύνολο της οικονομίας και πάνω απ' όλα στην επενδυτική δραστηριότητα, και
- τα αυξανόμενα δημόσια ελλείμματα τα οποία αφ' ενός ενίσχυαν τις υφιστάμενες πληθωριστικές πιέσεις και αφ' ετέρου, διαμέσου των υψηλών δανειακών αναγκών του Δημοσίου, είχαν αρνητικές επιπτώσεις στη δραστηριότητα του ιδιωτικού τομέα.

Το βασικό μειονέκτημα της παραπάνω άποψης είναι ότι υποτιμά, ή απλώς αγνοεί, τα σαθρά θεμέλια πάνω στα οποία στηρίχθηκε το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης και τα οποία αρχίζουν να τρίζουν ήδη με την πρώτη πετρελαϊκή κρίση. Κατά συνέπεια, καταλογίζοντας στη μακροοικονομική διαχείριση της μεταπολίτευσης τα βαθύτερα αναπτυξιακά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, δίνει μια επιφανειακή εικόνα για τα αίτια της χαμηλών ρυθμών μεγέθυνσης της περιόδου 1980-1994. Τα βασικά χαρακτηριστικά του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης έχουν ερευνηθεί σε βάθος από πολλούς μελετητές. Περιοριζόμαστε εδώ να υπενθυμίσουμε επιγραμματικά μερικά από αυτά:

- Μια βιομηχανική βάση η οποία στηρίζεται σε επιχειρήσεις που διοικούνται με παραδοσιακό τρόπο, εξειδικεύονται σε προϊόντα εντάσεως εργασίας ή εντάσεως πρώτων υλών και εξαρτώνται άμεσα από κρατικές επιχορηγήσεις, χαριστικά δάνεια κ.τλ.
- Έλλειψη ενδογενούς τεχνολογικής ανάπτυξης. Άμεση εξάρτηση από το εξωτερικό.
- Υψηλή δασμολογική και μη - δασμολογική προστασία από τον ανταγωνισμό των ξένων προϊόντων.
- Αυξήσεις των πραγματικών μισθών αισθητά κατώτερες των αυξήσεων της παραγωγικότητας της εργασίας.
- Ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο φορολογίας και υποτυπώδες κοινωνικό κράτος.

Το όλο μοντέλο ήταν στενά συνδεδεμένο με τη μετεμφυλιακή δομή της κοινωνίας και της πολιτικής εξουσίας, και ειδικά τα δύο τελευταία χαρακτηριστικά (μισθοί, κοινωνικό κράτος) αποτελούσαν άμεση συνέπεια της οργανωμένης τρομοκρατίας που ασκούσε το (παρα)κράτος των «εθνικοφρόνων» στα αριστερά συνδικάτα και κόμματα. Ως εκ τούτου,

με την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας η κοινωνική πίεση για αύξηση των μισθών και των κοινωνικών δαπανών (ψωμί, παιδεία,...) ήταν τόσο ισχυρή, που δεν άφηνε ιδιαίτερα περιθώρια ελιγμών στην εκάστοτε κυβέρνηση. Η συσσώρευση ανικανοποίητων αιτημάτων από το 1948 μέχρι το 1974 είχε δημιουργήσει μια εκρηκτική κατάσταση όπου ο μόνος τρόπος να συνεχιστεί η αναβολή της ικανοποίησής τους –με πρόσοχη αυτήν τη φορά την διεθνή οικονομική κρίση– ήταν η επανεγκαθίδρυση μιας δικτατορίας πολύ πιο στυγνής από την προηγούμενη. Σε ένα μεγάλο βαθμό, επομένως, η εισοδηματική και κοινωνική πολιτική αυτής της περιόδου δεν εκφράζει κάποιες οπισθοδρομικές ή λαϊκίστικες επιλογές των πολιτικών ελίτ, όπως διατείνονται οι θιασώτες του κυρίαρχου ρεύματος, αλλά το αναπόφευκτο ξέσπασμα των αντιφάσεων του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης.

Αναφορικά με τις αρνητικές επιπτώσεις της «υπερβολικά γενναιόδωρης» κοινωνικής πολιτικής, η οποία ήταν και η πρωταρχική αιτία για την αύξηση των δημόσιων δαπανών στη δεκαετία του '80, είναι χρήσιμο να γίνουν οι ακόλουθες δύο διευκρινίσεις: Πρώτον, είναι πολύ εύκολο να διαπιστώσει κανείς ότι παρ' όλη τη σημαντική αύξησή τους, οι δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ βρίσκονται ελαφρώς κάτω από το μέσο όρο της Ε.Ε. Κατά συνέπεια, τα περί συγκρότησης ενός διογκωμένου δημόσιου τομέα στην Ελλάδα της δεκαετίας το '80 δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, εφ' όσον βέβαια θεωρούμε ορθό και αναγκαίο να συγκρίνουμε την Ελλάδα με την υπόλοιπη Ευρώπη και όχι με χώρες του Τρίτου Κόσμου. Δεύτερον και σημαντικότερο, η βασική αιτία των δημόσιων ελλειμμάτων στη δεκαετία του '80 πρέπει να αναζητηθεί στην αδυναμία να αυξηθούν τα φορολογικά έσοδα στον ίδιο ρυθμό με τις δημόσιες δαπάνες. Ο μόνος τρόπος να γινόταν αυτό ήταν ο περιορισμός της φοροδιαφυγής των ελεύθερων επαγγελματιών και η σοβαρότερη φορολόγηση των αγροτών και των μικρών τουριστικών επιχειρήσεων. Όμως, πέρα από τις αδυναμίες και τη διαφθορά του κρατικού μηχανισμού, το ίδιο το ΠΑΣΟΚ δεν είχε την πολιτική βούληση –για ψηφοθηρικούς λόγους– να έρθει σε ρήξη με τα συμφέροντα των παραπάνω κοινωνικών κατηγοριών, και αυτό είναι το βασικό σημείο για το οποίο μπορεί να κατηγορηθεί για λαϊκισμό στην οικονομική του πολιτική.

Το ίδιο προβληματική είναι και η επιχειρούμενη θεμελίωση του οπισθοδρομικού χαρακτήρα της εισοδηματικής πολιτικής και των αιτημάτων των συνδικάτων τη δεκαετία του '80 μέσα από τη σύγκριση της Ελλάδας με άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου (Ισπανία, Πορτογαλία). Τέτοιες συγκρίσεις είναι ιδιαίτερα χρήσιμες, αρκεί βέβαια η επιλογή της περιόδου προς σύγκριση ή του έτους βάσης να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή. Στον Πίνακα 1 συγκρίνονται οι μέσες μεταβολές της παραγωγικότητας της εργασίας και των πραγματικών μισθών (αποπληθωρισμένων με το Δείκτη Τιμών Καταναλωτή) σε Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία και Ιρλανδία. Όπως φαίνεται, την περίοδο 1975-1985 οι πραγματικοί μισθοί στην Ελλάδα αυξάνουν κατά μέσο όρο 2 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από την παραγωγικότητα της εργασίας, ενώ στην Ισπανία και στην Πορτογαλία οι αυξήσεις των μισθών υπολείπονται των αυξήσεων της παραγωγικότητας κατά 0,8 και 1,7 ποσοστιαίες μονάδες αντίστοιχα. Τηρουμένων των άλλων παραγόντων σταθερών, *κάνοντας επομένως αφαίρεση από τη δομική ανταγωνιστικότητα*, τα στοιχεία γι' αυτή την περίοδο φαίνεται να επιβεβαιώνουν το επιχείρημα του κυρίαρχου ρεύματος. Αυτό που δεν αναφέρεται

όμως είναι ότι την περίοδο 1961-1974 η σύγκριση της Ελλάδας με τις ίδιες χώρες παρουσιάζει την αντίθετη ακριβώς εικόνα. Ενώ στις άλλες χώρες οι μισθοί αυξάνουν από 0,5 έως 1 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από την παραγωγικότητα, στην Ελλάδα υπολείπονται κατά 2,4 μονάδες της παραγωγικότητας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο «λαϊκισμός» της μεταπολιτευτικής περιόδου δεν ήταν καν αρκετός για να αντισταθμίσει αυτά που έχασαν οι εργαζόμενοι την χρυσή περίοδο του «ελληνικού θαύματος» μεταξύ 1961 και 1974 – η περίοδος

Πίνακας 1: Σύγκριση των μέσων ποσοσטיών μεταβολών της παραγωγικότητας της εργασίας (LP) και των πραγματικών μισθών (RW) σε Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία και Ιρλανδία

	1961-1974			1975-1985			1986-1994			1995-2001		
	LP	RW	P - W	LP	RW	P - W	LP	RW	P - W	LP	RW	P - W
GR	8,0	5,6	2,4	1,5	3,5	-2	0,6	-1,5	2,1	2,5	2,9	-0,4
ESP	6,4	7,3	-0,9	3,2	2,4	0,8	1,7	2,0	-0,3	0,8	0,3	0,5
POR	6,3	7,0	-0,7	2,8	1,1	1,7	3,3	3,4	-0,1	3,1	1,8	1,3
IRL	4,2	4,6	-0,4	1,8	2,7	-1,1	2,9	2,3	0,6	4,0	1,5	2,5

Πηγή: European Economy (2002)

της «πρωταρχικής συσσώρευσης», 1948-1960, πρέπει να ήταν ακόμη πιο επαχθής για τους εργαζομένους. Η παραπάνω διαπίστωση δίνει μια αρκετά πειστική εξήγηση για την «αδιλλαξία» των ελληνικών σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών κομμάτων και συνδικάτων σε σχέση με αυτά των άλλων περιφερειακών ευρωπαϊκών χωρών. Πάνω απ' όλα όμως δείχνει πόσο αναχρονιστικός παρέμεινε ο ελληνικός καπιταλισμός την περίοδο 1961-1974 ακόμη και σε σχέση με τη λιγότερο ανεπτυγμένη Πορτογαλία του Σαλαζάρ. Αυτή η περίοδος ήταν όμως η τελευταία ευκαιρία για να μπορέσουν οι αυξήσεις σε μισθούς και κοινωνικές δαπάνες (άμεσους φόρους) να προωθήσουν την αναπτυξιακή διαδικασία πιέζοντας από τη μια τις επιχειρήσεις να εκσυγχρονίσουν τις παραγωγικές τους δομές, αλλά και αυξάνοντας, από την άλλη, την εσωτερική ζήτηση.

Ανεξάρτητα όμως από το πόσο αναπόφευκτη ή λογική ήταν η ικανοποίηση των λαϊκών αιτημάτων, εκείνο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι και χωρίς τις αυξήσεις των μισθών (1974-1982) και των κοινωνικών δαπανών (1981-1985) το ακολουθούμενο μοντέλο ανάπτυξης θα έμπαινε σε βαθιά κρίση από την ολοένα αυξανόμενη αναντιστοιχία μεταξύ των εγχώριων παραγωγικών δομών και των διεθνών καταναλωτικών προτύπων, καθώς και την ανάγκη χαλάρωσης του προστατευτισμού ενόψει της ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ. Επί πλεόν, η ευρέως διαδεδομένη άποψη που θεωρεί τις αυξήσεις των μισθών ως τη βασική αιτία για την εκτόπιση των ελληνικών προϊόντων από τα ξένα στις εγχώριες αγορές, ακριβώς επειδή δεν λαμβάνει υπόψη της τη σημασία της αλλαγής των καταναλωτι-

κών προτύπων, συγχέει την ανταγωνιστικότητα ως προς τις τιμές με τη διαρθρωτική ή δομική ανταγωνιστικότητα. Παρόλο που ο παραπάνω διαχωρισμός είναι δύσκολο να εκτιμηθεί εμπειρικά, είναι γνωστό ότι σε κλάδους ζωτικής σημασίας για την εγχώρια βιομηχανία (υποδήματα, ενδύματα ...), τα ελληνικά προϊόντα έχασαν τη μάχη από τα ξένα όχι γιατί ξαφνικά έγιναν πιο ακριβά, αλλά γιατί, αν και πιο φθηνά, δεν ανταποκρίνονταν πλέον στις προτιμήσεις του καταναλωτικού κοινού. Η εύκολη λύση της συμπίεσης του εργατικού κόστους κατά την περίοδο του «ελληνικού θαύματος» αποδείχτηκε μακροχρόνια καταστροφική στο μέτρο που δεν ώθησε τις ελληνικές επιχειρήσεις να επενδύσουν έγκαιρα σε ανθρώπινο και γενικότερα άυλο «κεφάλαιο» (design, marketing, νέες μέθοδοι οργάνωσης και διοίκησης, έρευνα και ανάπτυξη ...). Αν, επομένως, οι αυξήσεις των μισθών επέδρασαν αρνητικά στην ανταγωνιστικότητα και βιωσιμότητα των ελληνικών επιχειρήσεων, αυτό έγινε κυρίως μέσω της ζήτησης, της ώθησης, δηλαδή, προς ένα νέο καταναλωτισμό, στον οποίο δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν οι αρχαϊκές δομές των ελληνικών επιχειρήσεων¹.

Περνώντας στη συνέχεια στο ρόλο του πληθωρισμού στην οικονομική μεγέθυνση, η ύπαρξη μιας σημαντικής διεθνούς βιβλιογραφίας πάνω σ' αυτό το θέμα καθιστά αναγκαία μια σύντομη ανασκόπηση. Στις δεκαετίες του 1950 και 1960 εθεωρείτο ότι ο πληθωρισμός, κινούμενος σε «λογικά» πλαίσια, ευνοεί την οικονομική μεγέθυνση επειδή ενισχύει τις επενδύσεις μέσα από τη μείωση του επιπέδου του πραγματικού επιτοκίου και την αύξηση του κόστους ευκαιρίας της διακράτησης χρηματικών διαθεσίμων. Από το 1980 και μετά, όπως θα ανέμενε κανείς, πληθαίνουν οι θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες που υποστηρίζουν την ύπαρξη αρνητικής σχέσης ανάμεσα στον πληθωρισμό και τη μεγέθυνση των οικονομιών (π.χ. Fisher 1993, Barro 1995). Η βασική θεωρητική δικαιολόγηση για την αρνητική επίδραση του πληθωρισμού αναφέρεται κυρίως στην αύξηση της αβεβαιότητας η οποία με τη σειρά της επιδρά αρνητικά στην καταναλωτική λειτουργία του μηχανισμού των τιμών και στην επενδυτική δραστηριότητα. Την τελευταία δεκαετία, όμως, νέες εμπειρικές μελέτες αμφισβητούν την ύπαρξη αρνητικής σχέσης μεταξύ πληθωρισμού και παραγωγικότητας, τουλάχιστον για τις χώρες του ΟΟΣΑ. Για παράδειγμα, οι Cameron, Hum & Simpson (1996) δείχνουν ότι πολλές εμπειρικές εκτιμήσεις για τις αρνητικές επιπτώσεις του πληθωρισμού βασίζονται σε ιδιαίτερα εύθραυστα οικονομετρικά θεμέλια (spru-

1. Είναι χαρακτηριστικό ότι το «ελληνικό θαύμα» δεν κατάφερε να επιβιώσει ούτε ως την ένταξη στην ΕΟΚ (1981), έτσι ώστε να έχει και κάποια σοβαρή δικαιολογία για την κατάρρευσή του. Όπως δείχνει ο Μητσός (1989, σσ. 350-1), το χάσιμο των πολλών εγχώριων αγορών τοποθετείται γύρω στο 1979-80, και επομένως πριν από την ένταξη στην ΕΟΚ και τη συνεπαγόμενη διαδικασία συμμόρφωσης με τις ευρωπαϊκές νόρμες περί ενδοκοινοτικού εμπορίου – η οποία εξάλλου διήρκεσε μια ολόκληρη δεκαετία! Πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι υπήρξαν όντως κλάδοι (π.χ. ναυπηγεία) ή μεμονωμένες επιχειρήσεις που αντιμετώπισαν μεγάλες δυσκολίες στο διεθνή ανταγωνισμό εξαιτίας του σχετικά υψηλού εργατικού τους κόστους. Πρόκειται για ένα πρόβλημα που είναι κοινό σε όλες σχεδόν τις ανεπτυγμένες ή ενδιάμεσες οικονομίες της Ευρώπης και της Αμερικής, το οποίο όμως δεν μπορεί να εξηγήσει από μόνο του την καθίζηση της ελληνικής οικονομίας την περίοδο 1975-1985.

rious regressions). Εν ολίγοις, η αρνητική επίδραση του πληθωρισμού στις επενδύσεις, στο ρυθμό μεγέθυνσης ή στην παραγωγικότητα κάθε άλλο παρά αυτονόητη είναι στη διεθνή βιβλιογραφία².

Επιστρέφοντας στην περίπτωση της Ελλάδας, η αναμενόμενη αρνητική επίδραση του πληθωρισμού μπορεί να διαχωριστεί στην πυροδότηση και στη συντήρηση της κρίσης στην ελληνική οικονομία. Το ερμηνευτικό σχήμα που αποδίδει στον πληθωρισμό βασική ευθύνη για την πυροδότηση της οικονομικής κρίσης είναι άμεσα συνδεδεμένο με την εντόπιση του σημείου καμπής στην αναπτυξιακή πορεία της ελληνικής οικονομίας. Αρκετοί ερευνητές, έχοντας σαν κριτήριο την εξέλιξη του ρυθμού μεγέθυνσης και χρησιμοποιώντας σύγχρονες στατιστικές μεθόδους, υποστηρίζουν ότι το σημείο καμπής πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1980. Σε αυτή την περίπτωση, μεγάλο μέρος των κακών επιδόσεων της ελληνικής οικονομίας στην αρχή της δεκαετίας του '80 θα μπορούσε να αποδοθεί στη χαλαρή νομισματική, πιστωτική και συναλλαγματική πολιτική της περιόδου 1974-1980 που συντήρησε τον πληθωρισμό σε υψηλά επίπεδα. Το σενάριο αυτό, όμως, δεν παίρνει υπόψη του το γεγονός ότι η κακή μακροοικονομική διαχείριση (πληθωρισμός, δημόσια ελλείμματα) επηρεάζει το ρυθμό μεγέθυνσης κυρίως έμμεσα, μέσω των επενδύσεων. Επομένως, η επενδυτική δραστηριότητα είναι πιο κατάλληλη μεταβλητή από τους ρυθμούς μεγέθυνσης για τη μελέτη των σημείων τομής στην ανάπτυξη μιας οικονομίας. Στα διαγράμματα 1 και 2 παρουσιάζεται η εξέλιξη των ιδιωτικών επενδύσεων σε επίπεδα και σε ποσοστά ως προς το ΑΕΠ σε σύγκριση με την εξέλιξη του πληθωρισμού. Από τις ιδιωτικές επενδύσεις έχουν αφαιρεθεί για προφανείς λόγους οι επενδύσεις σε κατοικίες. Και τα δύο διαγράμματα δείχνουν ότι η επενδυτική δραστηριότητα παρουσιάζει σημείο καμπής το 1974, ενώ ο πληθωρισμός το 1973 (16%). Τα υπάρχοντα στοιχεία επομένως συνηγορούν στη μη-ύπαρξη σχέσης αιτίου-αιτιατού μεταξύ του υψηλού πληθωρισμού και της κάμψης της επενδυτικής δραστηριότητας. Και τα δύο φαινόμενα δείχνουν ότι το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης φτάνει από μόνο του στο τέλος του, ακριβώς λίγο πριν αρχίσει η «κακή» μακροοικονομική διαχείριση της μεταπολίτευσης.

Παραμένει, βέβαια, το πιο ουσιαστικό επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο, ακόμη και αν ο πληθωρισμός δεν ήταν η γενεσιουργός αιτία της κρίσης, η διατήρησή του σε υψηλά επίπεδα στη δεκαετία του '80 εμπόδισε σε μεγάλο βαθμό την ανάκαμψη της επενδυτικής

2. Αξίζει επίσης να σημειωθεί η ύπαρξη σοβαρών διαφωνιών και μεταξύ των οικονομολόγων που υποστηρίζουν ότι η επίδραση του πληθωρισμού στις οικονομικές επιδόσεις είναι αρνητική. Ο R. Barro διευκρινίζει ότι τα εμπειρικά του ευρήματα για την αρνητική επίδραση του πληθωρισμού στις επενδύσεις και στο ρυθμό μεγέθυνσης είναι στατιστικά σημαντικά μόνο για χώρες με ετήσιο πληθωρισμό άνω του 10-20% (Barro 1995, σσ. 171 και 174). Κατά συνέπεια, οι εκτιμήσεις του δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για την Ελλάδα της περιόδου 1980-1994 που είχε μέσο ετήσιο πληθωρισμό γύρω στο 17%. Στον αντίποδα των ευρημάτων του Barro, ο S. Fisher ο οποίος χωρίζει τις οικονομίες σε τρία επίπεδα ανάλογα με το αν έχουν χαμηλό, μέσο ή υψηλό πληθωρισμό, υποστηρίζει ότι όσο κατεβαίνει το επίπεδο του πληθωρισμού, τόσο σημαντικότερη είναι η αρνητική επίδραση του πληθωρισμού στο ρυθμό μεγέθυνσης!

δραστηριότητας και συνέβαλε έτσι ουσιαστικά στη συντήρηση της ύφεσης. Ούτε, όμως, αυτό το επιχείρημα φαίνεται να ευσταθεί, στην *ακραία μορφή* με την οποία συνήθως διατυπώνεται³, όπως θα υποστηριχθεί στην επόμενη παράγραφο όπου αναλύεται η ανάκαμψη των ιδιωτικών επενδύσεων από το 1987 και μετά.

Τέλος, αναφορικά με το μέγεθος των αρνητικών επιδράσεων των μεγάλων δημόσιων ελλειμμάτων δύο σημεία χρήζουν ιδιαίτερου σχολιασμού. Το πρώτο αφορά στον τρόπο υπολογισμού του δημόσιου ελλείμματος. Η πιο συνηθισμένη διεθνώς πρακτική είναι να αφαιρείται από το δημόσιο έλλειμμα η διαφορά μεταξύ ονομαστικών και πραγματικών (αποπληθωρισμένων) τόκων με τους οποίους επιβαρύνθηκε το Δημόσιο. Αυτή η πρακτική αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε εποχές υψηλού πληθωρισμού καθ' ότι, συν τοις άλλοις, έχει άμεσες συνέπειες στον τρόπο υπολογισμού της ιδιωτικής αποταμίευσης, και επομένως στη σχέση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής αποταμίευσης. Παρόλο, όμως, που ο παραπάνω τρόπος υπολογισμού του πραγματικού δημόσιου ελλείμματος έχει περάσει σήμερα και σε εγχειρίδια Εισαγωγής στη Μακροοικονομική, δεν αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού για όσους ανάγουν τις μακροοικονομικές ανισορροπίες σε θεμελιώδη ή μοναδική αιτία της κρίσης της ελληνικής οικονομίας. Η μόνη εξαίρεση που έχουμε υπόψη μας είναι μια πρόσφατη εργασία των Bosworth & Kollintzas (2001), όπου οι δύο συγγραφείς αναφέρουν ρητά ότι υπολογισμός του δημόσιου ελλείμματος σε πραγματικά μεγέθη αφ' ενός περιορίζει σημαντικά το μέγεθός του και αφ' ετέρου θεμελιώνει τη μη ύπαρξη αρνητικής συσχέτισης (ρικαρδιανής ισοδυναμίας) ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική αποταμίευση (op. cit., σσ. 165-7).

Το δεύτερο σημείο το οποίο χρήζει ιδιαίτερου σχολιασμού είναι η υπόθεση περί εκτόπισης του ιδιωτικού τομέα από τις αυξημένες ανάγκες χρηματοδότησης του Δημοσίου και την επακόλουθη αύξηση των επιτοκίων δανεισμού (crowding out effect). Μια πρώτη ανάγνωση των στατιστικών δεδομένων φαίνεται να επιβεβαιώνει την υπόθεση της απορρόφησης πιστωτικών πόρων από το Δημόσιο εις βάρος του ιδιωτικού τομέα. Ενώ το 1980 ο ιδιωτικός τομέας απορροφούσε το 71% της συνολικής χρηματοδότησης των εμπορικών τραπεζών, το ποσοστό αυτό φτάνει γύρω στο 50% την περίοδο 1987-1991 (Γιαννίσης 1993, σελ. 197). Όπως, όμως, έχει δείξει ο Γιαννίσης (1993, σσ. 192-201), μια τέτοια ανάγνωση είναι επιφανειακή στο μέτρο που δεν λαμβάνει υπόψη της τους ακόλουθους δύο παράγοντες: Πρώτον, ότι το υψηλό ποσοστό του ιδιωτικού τομέα στη συνολική χρηματοδότηση την περίοδο 1974-1980 κάθε άλλο παρά «φυσιολογικό» μπορεί να θεωρηθεί, δεδομένου ότι εκφράζει την ύπαρξη υπέρμετρα ευνοϊκής δανειοδότησης, η οποία οδήγησε τις επιχειρήσεις να υποκαταστήσουν σε επικίνδυνο βαθμό ίδια με ξένα κεφάλαια, με τις γνωστές συνέπειες που είχε αυτό στην επιβίωσή τους (βλ. προβληματι-

3. Δύσκολα μπορεί να υποστηρίξει κανείς σήμερα ότι ένας διψήφιος –και συνεχώς μεταβαλλόμενος– πληθωρισμός δεν έχει αρνητικές συνέπειες στην επιχειρηματική δραστηριότητα. Το ερώτημά μας εδώ όμως είναι αν ο πληθωρισμός είχε την καθοριστική σημασία που του αποδίδουν οι εκφραστές του κυρίαρχου ρεύματος. Για μια πολύ εύστοχη ανάλυση της αρνητικής επίδρασης του πληθωρισμού στην εγχώρια «επιχειρηματική» τάξη, βλ. Βερναρδάκης (1988), σσ. 195-204.

κές). Δεύτερον, «η ύπαρξη μέσω των επιτοκίων ή της απορρόφησης πιστωτικών πόρων από το Δημόσιο δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από το συνολικό πακέτο κρατικών πολιτικών» (ορ. cit., σελ. 198) στη συγκεκριμένη περίοδο. Ειδικότερα, από το 1986 και μετά, η μείωση των φορολογικών συντελεστών στα κέρδη των εταιρειών, η συγκρατημένη εισοδηματική πολιτική και η σταδιακή κατάργηση των κρατικών ελέγχων στις τιμές των προϊόντων όχι μόνο υποκαθιστούν την άντληση φθηνών πιστωτικών πόρων αλλά και λειτουργούν διορθωτικά ως προς την προβληματική σχέση μεταξύ ιδίων και ξένων κεφαλαίων που είχε δημιουργηθεί από την πολιτική δανεισμού της δεκαετίας του '70.

Βέβαια, το ότι οι αρνητικές συνέπειες των μεγάλων δημόσιων ελλειμμάτων στη μέχρι τώρα πορεία της οικονομίας ήταν μάλλον ασήμαντες, αυτό προφανώς δεν σημαίνει ότι δεν χρειάζεται να συνεχιστεί η προσπάθεια μείωσης του δημόσιου χρέους. Ως γνωστόν, η διατήρηση ενός μεγάλου δημόσιου χρέους απλώς μεταθέτει το πρόβλημα της πληρωμής του στις επερχόμενες γενιές.

Πόσο καθοριστική υπήρξε η θετική επίδραση της σταθεροποιητικής πολιτικής;

Η θέση του κυρίαρχου ρεύματος για την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας από το 1995 και μετά είναι ότι αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στη σταθεροποιητική μακροοικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε τη δεκαετία του '90. Το βασικό επιχείρημα είναι ότι αφ' ενός μεν η πτωτική τάση του πληθωρισμού και των ελλειμμάτων βελτίωσαν σημαντικά το επενδυτικό κλίμα, αφ' ετέρου δε η αύξηση του μεριδίου του κεφαλαίου στο εθνικό εισόδημα και η συνακόλουθη μείωση του μεριδίου των μισθών οδήγησαν σε σημαντική μακροοικονομική αναδιάρθρωση προς όφελος των επενδύσεων και εις βάρος της ιδιωτικής κατανάλωσης. Δημιουργήθηκε έτσι ένας ενάρετος κύκλος όπου η βασισμένη στις επενδύσεις οικονομική μεγέθυνση βοήθησε με τη σειρά της στην περαιτέρω αποκλιμάκωση των πληθωριστικών πιέσεων και στην αύξηση (μείωση) των δημόσιων εσόδων (ελλειμμάτων), αυτό έδωσε νέα ώθηση στις επενδύσεις κ.ο.κ.

Παρόλο, όμως, που η προϋποτιθέμενη αλληλουχία «σταθεροποίηση - επενδύσεις - μεγέθυνση» είναι λογικά συνεπής, δεν επαληθεύεται από τα υπάρχοντα εμπειρικά στοιχεία για την εξέλιξη των ιδιωτικών επενδύσεων. Όπως φαίνεται και στα Διαγράμματα 1 και 2, η ανάκαμψη των ιδιωτικών επενδύσεων, είτε σε απόλυτα μεγέθη είτε ως ποσοστό του ΑΕΠ, αρχίζει το 1987, συνεχίζει ως το 1990, διακόπτεται την περίοδο της σκληρής σταθεροποιητικής πολιτικής (1991-1994) και συνεχίζει πάλι με γρηγορότερους ρυθμούς από το 1995 και μετά. Η παραπάνω εξέλιξη των ιδιωτικών επενδύσεων φέρνει στο φως τρία «παράδοξα» τα οποία δεν μπορούν να βρουν ικανοποιητική εξήγηση εντός των προσεγγίσεων του κυρίαρχου ρεύματος:

1) Η αυξητική τάση των ιδιωτικών επενδύσεων την περίοδο της χαλαρής μακροοικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ και των κυβερνήσεων συνασπισμού (1987-1990) θέτει σε αμφισβήτηση τις προσεγγίσεις που αποδίδουν κυρίαρχο ρόλο για την ατονία των επενδύσεων στον πληθωρισμό και στα δημόσια ελλείμματα. Αυτό όμως που είναι ακόμη πιο σημαντικό είναι ότι, αντίθετα από ό,τι διατείνονται οι προσεγγίσεις του κυρίαρχου

ρεύματος, η ανάκαμψη των επενδύσεων φαίνεται να προηγείται της σταθεροποιητικής πολιτικής. Επομένως, παρόλο που δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί ότι στη συνέχεια, από το 1994-5 και μετά, η μακροοικονομική σταθεροποίηση επέδρασε θετικά στην επενδυτική δραστηριότητα, το έναυσμα για την ανάκαμψη της τελευταίας δεν δόθηκε από το χώρο της μακροοικονομικής πολιτικής. Θα μπορούσε, βέβαια, να αντιπαχθεί ότι η πρώιμη ανάκαμψη των ιδιωτικών επενδύσεων οφείλεται στο πρόγραμμα σταθεροποίησης των ετών 1986-1987. Δεδομένου, όμως, ότι το πρόγραμμα αυτό ανατράπηκε στη συνέχεια και οι όποιες θετικές του συνέπειες εξανεμίστηκαν, θα περίμενε κανείς, μέσα σ' ένα κλίμα γενικευμένης απαισιοδοξίας του επιχειρηματικού κόσμου, οι επενδύσεις να συνεχίσουν την πτωτική τους τάση και όχι να ανακάμψουν.

2) Η τόσο αναμενόμενη από τον επιχειρηματικό κόσμο και τους διεθνείς οργανισμούς πολιτική σταθεροποίησης της περιόδου 1991-1993 όχι μόνο δεν δημιούργησε κλίμα ευφορίας στους υποψήφιους επενδυτές, αλλά κατήλωσε τις ιδιωτικές επενδύσεις σε απόλυτα μεγέθη και, ακόμη χειρότερα, έριξε το λόγο των ιδιωτικών επενδύσεων προς ΑΕΠ από 11,9% το 1990 σε 10,6% το 1994 και 10,4% το 1995. Ο αντίλογος εδώ είναι ότι, ενώ μακροχρόνια οι επιπτώσεις των σταθεροποιητικών προγραμμάτων είναι αναμφισβήτητα θετικές, βραχυχρόνια η συστολή της οικονομικής δραστηριότητας μπορεί να έχει αρνητικές συνέπειες στις επενδύσεις και στη μεγέθυνση. Αυτό το επιχείρημα, εκτός του ότι αναπτύχθηκε εκ των υστέρων, όταν χρειάστηκε να δικαιολογηθεί η αποτυχία της σκληρής σταθεροποιητικής πολιτικής, παρουσιάζει δύο προβλήματα: Πρώτον, οι αρνητικές επιπτώσεις της συστολής της οικονομικής δραστηριότητας πρέπει να συμψηφιστούν με τις θετικές επιπτώσεις της δέσμευσης της κυβέρνησης να ακολουθήσει μια «θαρραλέα» πολιτική μακροοικονομικής σταθεροποίησης. Επομένως, οι υπέρμαχοι μιας τέτοιας πολιτικής φαίνεται να σφάλλουν σχετικά με τις βραχυχρόνια αρνητικές συνέπειες του περιορισμού της συνολικής ζήτησης στην επενδυτική δραστηριότητα, και όταν *ex ante* τις υποτιμούσαν αλλά και όταν *ex post* τις υπερτιμούσαν. Δεύτερον και σημαντικότερο, όταν η πτώση του ρυθμού επένδυσης (επενδύσεις προς ΑΕΠ) διαρκεί πέντε συναπτά έτη (1991-1995), τότε δύσκολα μπορεί να μιλήσει κανείς για *βραχυχρόνιες* επιπτώσεις. Πόσο μάλλον που ο πρωταρχικός στόχος της επιβαλλόμενης λιτότητας ήταν η μακροοικονομική αναδιάρθρωση προς όφελος των επενδύσεων και εις βάρος της ιδιωτικής κατανάλωσης!

3) Αν πριν από το 1991 ρωτούσε κανείς τους διεθνείς οργανισμούς, την Τράπεζα της Ελλάδας, τους φορείς του επιχειρηματικού κόσμου, τους εκφραστές του κυρίαρχου ρεύματος....., αν η πολιτική σταθεροποίησης έπρεπε να ήταν θαρραλέα-σκληρή ή χαλαρή-ήπια, όλοι θα απαντούσαν το πρώτο. Οι περισσότεροι μάλιστα θα αιτιολογούσαν την απάντησή τους με τη «κλασική» φράση ότι η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας είναι τέτοια που δεν μπορεί να διορθωθεί με ημίμετρα.. Αν μια μερίδα του κυρίαρχου ρεύματος τασόταν υπέρ μιας ήπιας πολιτικής σταθεροποίησης, δεν θα ήταν επειδή τη θεωρούσε οικονομικά πιο αποτελεσματική, αλλά επειδή, δεδομένων των κοινωνικών αντιστάσεων, αυτή φάνταζε ως η μόνη πολιτικά εφικτή λύση. Η πραγματικότητα έδειξε ότι η «γενναία» μακροοικονομική πολιτική της περιόδου 1991-1993 απέτυχε ακόμη και στο να μειώσει τον πληθωρισμό! Αντίθετα, η συναινετική πολιτική των «ημίμετρων» που τη διαδέχτηκε,

όχι μόνο έριξε τον πληθωρισμό στο 3%, αλλά και οδήγησε σε πολύ ικανοποιητικούς ρυθμούς επενδύσεων και μεγέθυνσης. Μπορεί, βέβαια, κανείς να επικαλεστεί διάφορους παράγοντες προκειμένου να εξηγήσει την αποτυχία της πρώτης περιόδου της σταθεροποιητικής πολιτικής: η ύφεση της παγκόσμιας οικονομίας, η αντιφατικότητα μερικών μέτρων οικονομικής πολιτικής, η έντονη πολιτικοποίηση των μέτρων σταθεροποίησης από αντιπολίτευση και συμπολίτευση, η ισχνή κοινοβουλευτική πλειοψηφία της συντηρητικής παράταξης κ.τ.λ. Παρόλο που οι παραπάνω συγκυριακοί παράγοντες έπαιξαν σίγουρα κάποιο ρόλο, δεν μπορούν από μόνοι τους να εξηγήσουν την υπερβολικά αρνητική αντίδραση της «αγοράς» σε μια ανοιχτά φιλελεύθερη πολιτική που στοχεύει μέσω της λιτότητας και των ιδιωτικοποιήσεων να προάγει την οικονομία της αγοράς. Λείπει προφανώς κάποια δομική αιτία, η οποία δεν μπορεί εύκολα να υποκατασταθεί από την επίκληση όλο και περισσότερων συγκυριακών παραγόντων.

Αυτά που αποτελούν παράδοξα για τις προσεγγίσεις που δίνουν καθοριστικό ρόλο στη μακροοικονομική πολιτική, συνιστούν, αντίθετα, ενδείξεις υπέρ των θεωρήσεων που αναλύουν τη μακροχρόνια οικονομική εξέλιξη μέσα από τη διαδοχική ανάδυση, ωρίμανση και κρίση ποιοτικά διαφορετικών μοντέλων ανάπτυξης. Σύμφωνα με αυτή την οπτική γωνία, η ανάκαμψη των ιδιωτικών επενδύσεων το 1987 αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι η ελληνική οικονομία αρχίζει να συνέχεται από την κρίση στην οποία είχε βυθιστεί από το 1974. Μια σειρά από ισχυρά σοκ –πετρελαϊκές κρίσεις, διεθνοποίηση, είσοδος στην ΕΟΚ, Τρίτος Δρόμος– αποτελούν παρελθόν. Παρ' όλη τη χαλαρή μακροοικονομική πολιτική της περιόδου 1975-1985, έχει ήδη γίνει σημαντική εκκαθάριση του παραγωγικού ιστού από προβληματικές επιχειρήσεις, και τις μεγαλύτερες από αυτές τις χρεώνεται το κράτος. Δεδομένου επίσης ότι ο ανταγωνισμός από τις ξένες επιχειρήσεις έχει οξυνθεί και στην εσωτερική αγορά, το δυναμικό κομμάτι των εγχώριων επιχειρήσεων προσπαθεί να εκσυγχρονιστεί επενδύοντας σε φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο. Η σκληρή πολιτική σταθεροποίησης των ετών 1991-1993 έρχεται στην πλέον ακατάλληλη στιγμή, όταν ακριβώς η οικονομική πολιτική θα έπρεπε να διαφυλάξει τη δειλή ανάκαμψη της επενδυτικής δραστηριότητας από την επερχόμενη παγκόσμια ύφεση. Αντί γι' αυτό, η περιστολή της συνολικής ζήτησης που συνεπάγεται η πολιτική αυστηρής λιτότητας, δημιουργεί πανικό στους υποψήφιους επενδυτές και οδηγεί σε μια νέα εκκαθάριση του παραγωγικού ιστού από επιχειρήσεις που δεν είχαν προλάβει να εκσυγχρονιστούν. Η ήπια πολιτική σταθεροποίησης από το 1994 και μετά μπορεί να ιδωθεί σαν μια σύνθεση-υπέρβαση των δύο προηγούμενων περιόδων, καθ' ότι προσπαθεί να συνδυάσει τη μείωση του πληθωρισμού και των δημόσιων ελλειμμάτων με μια ουδέτερη εισοδηματική πολιτική ώστε να μην πλήττεται η ζήτηση. Επομένως, η μεγάλη ευαισθησία της επενδυτικής δραστηριότητας στις μεταβολές της συνολικής ζήτησης, αλλά και η προϋπάρχουσα τάση για ανάκαμψη των επενδύσεων, η οποία μπορεί να ιδωθεί ως μια πρώτη ένδειξη για την ανάδυση ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης, εξηγούν αυτό που παραμένει παράδοξο για όσους είναι εγκλωβισμένοι στη λογική του κυρίαρχου ρεύματος: δηλαδή, πώς είναι δυνατόν μια τόσο άτολμη ή δειλή πολιτική μακροοικονομικής σταθεροποίησης να έχει τόσο μεγάλη επιτυχία. Από αυτήν τη σκοπιά, ο συμβιβασμός με τα στοιχειώδη συμφέροντα των χαμηλών και με-

σαίων μισθωτών στρωμάτων δεν πρέπει να κατανοηθεί ως αναγκαίο κακό για το στοίχημα της πραγματικής σύγκλισης, ή ως μια προσωρινή παραχώρηση στο λαϊκισμό η οποία οφείλει να εκλείψει όταν αλλάξουν οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί, αλλά ως μια *sine qua non* προϋπόθεση για τη συγκρότηση ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης και επομένως για τη μακροχρόνια βιωσιμότητα της ήδη δρομολογημένης διαδικασίας πραγματικής σύγκλισης.

Προτού περάσουμε σε περαιτέρω διερεύνηση της υπόθεσης ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης, θα θέλαμε να διευκρινίσουμε δυο πιθανά και εύλογα ερωτήματα που δημιουργούνται από τη μέχρι τώρα ανάλυση. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, τραβώντας στα άκρα την παρούσα ανάλυση, ότι, δεδομένης της τάσης για ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας, ακόμη και η ήπια σταθεροποιητική πολιτική από το 1994 και μετά ήταν άχρηστη ή και επιβλαβής. Κατά τη γνώμη μας, δεν είναι σωστό να υποθέσει κανείς ότι οι δημιουργηθείσες μακροοικονομικές ανισορροπίες δεν είχαν καμιά αρνητική επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, ή ότι δεν έπρεπε να παρθούν μέτρα για την εξάλειψή τους. Το μεν δεύτερο θα ήταν άστοχο δεδομένης της στρατηγικής επιλογής που έχει κάνει η ελληνική κοινωνία, με καθολική σχεδόν συναίνεση, για πλήρη ενσωμάτωσή της στην Ε.Ε. Το δε πρώτο θα ήταν επίσης άστοχο, γιατί η σύγκριση και μόνο των μακροοικονομικών μας επιδόσεων με αυτές των εταίρων μας στην Ε.Ε. δημιουργούσε αφ' ενός κλίμα απαισιοδοξίας στο εσωτερικό και αφ' ετέρου έλλειψη αξιοπιστίας στο εξωτερικό. Ενώ, επομένως, σε μια υποθετική περίπτωση όπου δεν θα υπήρχαν τέτοιοι διεθνείς περιορισμοί, θα ήταν λογικό να επιχειρείται η εξάλειψη των μακροοικονομικών ισορροπιών διαμέσου μακροπρόθεσμων μέτρων που στοχεύουν στη λύση των αναπτυξιακών προβλημάτων, *στη συγκυρία που διαμορφώθηκε από τη συνθήκη του Μάαστριχτ* αυτό ήταν πλέον αδύνατο. Ως εκ τούτου, μια όσο το δυνατόν πιο ήπια και πιο συναινετική πολιτική σταθεροποίησης, όπως αυτή που εφαρμόστηκε από το 1994 μέχρι σήμερα, ήταν η καλύτερη δυνατή μακροοικονομική διαχείριση που μπορούσε να γίνει.

Ένα άλλο εύλογο ερώτημα είναι γιατί η ήπια σταθεροποιητική πολιτική να μην έχει εφαρμοστεί νωρίτερα, είτε από το 1975 είτε από το 1981, ώστε να ενταχθεί πιο ομαλά η ελληνική οικονομία στην ΕΟΚ. Έχουμε ήδη επιχειρηματολογήσει ότι αυτό ήταν αδύνατο εξαιτίας όχι του λαϊκισμού των πολιτικών ελίτ αλλά των εκρηκτικών κοινωνικο-οικονομικών ανιπαράσεων του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης. Θα μπορούσε, βέβαια, κανείς, κάνοντας «αφαίρεση» από την περίοδο 1948-1973, να ακολουθήσει τη λογική της *counterfactual history* και να υποστηρίξει ότι οι επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας θα ήταν πολύ καλύτερες αν την περίοδο 1975-1985 είχε ακολουθηθεί μια συνεπής πολιτική μακροοικονομικής σταθεροποίησης. Ακόμη και κάτω από αυτές τις συνθήκες, η απάντηση δεν είναι καθόλου ευνόητη για δύο λόγους: Πρώτον, μια έστω και ήπια σταθεροποιητική πολιτική συνεπάγεται αυτόματα μια πιο δραστική εκκαθάριση του παραγωγικού ιστού της χώρας από τις μη αποδοτικές επιχειρήσεις. Αν κρίνει κανείς από τον αριθμό των επιχειρήσεων που κήρυξαν πτώχευση μέσα στο επεκτατικό μακροοικονομικό περιβάλλον των δεκαετιών '70 και '80, μπορεί να εικάσει ότι οι αρνητικές επιπτώσεις μιας σταθεροποιητικής πολιτικής θα υπερέβαιναν τις θετικές. Δεύτερον, δεν πρέπει να ξεχνά-

με ότι οι πολιτικές σταθεροποίησης κατά τη δεκαετία του '90 έλαβαν χώρα σε μια ιδιαίτερα ευνοϊκή συγκυρία που δεν υπήρχε τις προηγούμενες δεκαετίες. Αφ' ενός μεν η αθρόα εισροή λαθρομεταναστών δημιούργησε μια δεξαμενή ιδιαίτερα φτηνού εργατικού δυναμικού, του οποίου η σκληρή εκμετάλλευση και συγκράτηση τις τιμές σε μια σειρά βασικών καταναλωτικών αγαθών (π.χ. γεωργικά προϊόντα), αλλά και έδωσε σημαντική ώθηση σε κλάδους που περνούσαν κρίση (π.χ. οικοδομή). Αφ' ετέρου δε, η εισροή *επί πλέον* κοινοτικών πόρων από τα δύο πακέτα Ντελόρ (1989-1993 και 1994-1999), η οποία κυμάνθηκε μεταξύ 2,5 και 3,5% του ΑΕΠ, υπήρξε η απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει το κράτος να μειώσει τα ελλείμματά του χωρίς ταυτόχρονα να υποθηκεύσει ανεπανόρθωτα τη λειτουργία του δημόσιου τομέα. Αν δεν υπήρχε η παραπάνω ευνοϊκή συγκυρία, η μεν αποτυχία της σκληρής σταθεροποιητικής πολιτικής θα ήταν ακόμη μεγαλύτερη, η δε επιτυχία της ήπιας σταθεροποιητικής πολιτικής σαφώς μικρότερη. Επί πλέον, το γεγονός ότι οι παραπάνω ευνοϊκές συνθήκες δεν μπορούν να διαρκέσουν επ' άπειρον, θέτει επιτακτικά το ερώτημα του κατά πόσον το υπό διαμόρφωση μοντέλο ανάπτυξης είναι μακροχρόνια βιώσιμο.

Μια περαιτέρω διερεύνηση της πιθανής συγκρότησης ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης

Η αισθητά μεγαλύτερη ευαισθησία των επενδύσεων στις μεταβολές της συνολικής ζήτησης στο νέο μοντέλο ανάπτυξης χρειάζεται βέβαια να εξηγηθεί, καθ' ότι, δεδομένου του ανοίγματος της οικονομίας στο διεθνή ανταγωνισμό, θα περίμενε κανείς να έχει συμβεί το αντίθετο.

Μια πρώτη πιθανή αιτία είναι ο εκσυγχρονισμός ενός μέρους των ελληνικών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα κατά τη μεταβατική περίοδο 1975-1985. Αν σήμερα το δυναμικό κομμάτι του εγχώριου ιδιωτικού τομέα⁴ είναι λιγότερο εξαρτημένο από τη συμπίεση των μισθών σε σχέση με τη δεκαετία του '60, είναι λογικό να αναμένει κανείς ότι οι επιπτώσεις των μεταβολών των μισθών στις επενδύσεις μέσω της συνολικής ζήτησης έχουν αναβαθμιστεί σε σχέση με τις αντίστοιχες επιπτώσεις που περνούν μέσα από το κόστος εργασίας. Το Διάγραμμα 3 επιβεβαιώνει την παραπάνω υπόθεση. Φαίνεται καθαρά ότι από το 1960 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο ρυθμός αύξησης των ιδιωτικών επενδύσεων ακολουθεί την αντίστροφη πορεία από τη διαφορά των ρυθμών αύξησης μεταξύ των πραγματικών μισθών (αποπληθωρισμένων με βάση το Δείκτη Τιμών του Καταναλωτή) και της παραγωγικότητας της εργασίας. Στη συνέχεια, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, διαπιστώνεται ότι οι δύο παραπάνω δείκτες όχι μόνο διαγράφουν την ίδια πορεία, αλλά επίσης ο ρυθμός επενδύσεων ακολουθεί τη διαφορά μεταξύ μισθών και παραγωγικότητας! Για μια πρώτη οικονομετρική διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ επενδύσεων, ζήτησης και διανομής του εισοδήματος στο παλαιό και νέο μοντέλο ανάπτυξης, ο αναγνώστης παραπέμπεται στο Παράρτημα 2 που βρίσκεται στο τέλος της παρούσας εργασίας.

4. Αναφορικά με το дуΐσμό των ελληνικών επιχειρήσεων βλ., μεταξύ άλλων, Makridakis, Caloghirou, Papagiannakis & Trivellas 1997, και Spanos, Prastacos & Papadakis 2001.

Μια δεύτερη πιθανή αιτία για την παρατηρούμενη αυξημένη ευαισθησία των επενδύσεων στις μεταβολές της συνολικής ζήτησης σχετίζεται με την αύξηση του ειδικού βάρους του τομέα των υπηρεσιών στην εγχώρια παραγωγή και κατανάλωση. Δεδομένου ότι η δυνατότητα εισαγωγών ή εξαγωγών στις υπηρεσίες είναι περιορισμένη, αλλά και ότι οι υπηρεσίες ως νέα καταναλωτικά αγαθά χαρακτηρίζονται κατά τεκμήριο από υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα, είναι επόμενο ότι όσο μεγαλύτερο βάρος έχουν οι επιχειρήσεις του τομέα των υπηρεσιών στην οικονομία, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η επίδραση της εσωτερικής ζήτησης στην παραγωγή και στις επενδύσεις. Στο Διάγραμμα 4 φαίνεται η εξέλιξη του λόγου των υπηρεσιών προς τα βιομηχανικά και αγροτικά αγαθά στην ιδιωτική κατανάλωση των νοικοκυριών σε τρέχουσες και σταθερές τιμές. Ενώ το 1960 ο λόγος αυτός ήταν 0,33, το 1999 η τιμή του ήταν γύρω στο 1. Φαίνεται επίσης ότι η τάση υποκατάστασης των αγροτικών και βιομηχανικών αγαθών με υπηρεσίες επιταχύνθηκε μετά το 1974, πράγμα που επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας είχε έντονα διαρθρωτικό χαρακτήρα. Μπορεί επίσης να διαπιστωθεί ότι οι πολιτικές λιτότητας των περιόδων 1986-7 και 1991-3 μεταφράζονται, με μια μικρή χρονική υστέρηση, σε ανακοπή της τάσης υποκατάστασης των αγροτικών και βιομηχανικών αγαθών από τις υπηρεσίες. Αυτό με τη σειρά του αποτελεί σοβαρή ένδειξη για τη σχετικά υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα των υπηρεσιών.

Τα παραπάνω δεν αποτελούν παρά μια πρώτη ένδειξη για τα μακροοικονομικά χαρακτηριστικά του νέου μοντέλου ανάπτυξης. Προφανώς, χρειάζεται να διανυθεί μεγάλη απόσταση για να σχηματισθεί η δυναμική των βασικών μακροοικονομικών μεταβλητών, αλλά και να αποτυπωθούν τα επιμέρους διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του νέου μοντέλου ανάπτυξης. Σε σχέση με τα τελευταία, το μεγάλο ερώτημα είναι οι κλάδοι ή τομείς της ελληνικής οικονομίας που θα έχουν ηγετικό ρόλο στη διαδικασία της ανάπτυξης. Η μέχρι τώρα συζήτηση έχει κατά κύριο λόγο επικεντρωθεί στο ρόλο της βιομηχανίας. Τα δε παραδείγματα χωρών προς μίμηση που αναφέρονται συνήθως είναι αυτά της Ιρλανδίας και, μέχρι πρότινος, της Πορτογαλίας, όπου η προσέλκυση άμεσων ξένων επενδύσεων οδήγησε σ' ένα μοντέλο ανάπτυξης όπου το ρόλο-κλειδί είχαν η βιομηχανία και οι εξαγωγικές της επιδόσεις. Η μεν περίπτωση της Πορτογαλίας δείχνει ότι η στρατηγική προσέλκυσης ξένων επενδύσεων που βασίζεται κυρίως στο χαμηλό εργατικό κόστος, δεν είναι μακροχρόνια βιώσιμη σε ένα διεθνοποιημένο οικονομικό περιβάλλον. Η δε επιτυχία της Ιρλανδίας οφείλεται περισσότερο σε γεωγραφικούς και πολιτισμικούς παράγοντες παρά στο «πρωτοποριακό» της θεσμικό πλαίσιο (Helliwell 2001). Αν η Ελλάδα θέλει να αξιοποιήσει στο οικονομικό επίπεδο τη γεωγραφική της θέση, τότε θα έπρεπε να στραφεί περισσότερο προς τις αγορές των βαλκανικών, παρευξείνιων και μεσανατολικών χωρών, πράγμα που ήδη έχει αρχίσει να γίνεται την τελευταία δεκαετία. Και πάνω από όλα, δεν θα ήταν ρεαλιστικό να ελπίζει ακόμη κανείς ότι η ισχνή βιομηχανική βάση της ελληνικής οικονομίας θα μπορούσε να αποτελέσει την ατμομηχανή της νέας αναπτυξιακής της πορείας. Με άλλα λόγια, δεν απομένει παρά ο τομέας των υπηρεσιών για να οδηγήσει την εγχώρια οικονομία σε μια νέα τροχιά ανάπτυξης. Πρόκειται, βέβαια, για ένα πολύ δύσκολο και μεγάλο θέμα που ξεπερνάει κατά πολύ τις φιλοδοξίες της παρούσας εργασίας.

Θα αρκεστούμε, λοιπόν, σε μερικές συνοπτικές παρατηρήσεις.

1) Οι υπηρεσίες αποτελούν σήμερα γύρω στα 2/3 του ΑΕΠ των ανεπτυγμένων οικονομιών και όλοι συμφωνούν ότι το μερίδιό τους στο ΑΕΠ θα συνεχίσει να αυξάνεται. Η άποψη ότι ο τομέας των υπηρεσιών, σε αντίθεση με τη βιομηχανία και τη γεωργία, χαρακτηρίζεται από χαμηλές έως μηδενικές αυξήσεις της παραγωγικότητας δεν ευσταθεί, καθ' ότι δεν λαμβάνει υπόψη της τις υπάρχουσες αδυναμίες των εθνικολογιστικών μεθόδων στο να μετρήσουν την παραγωγικότητα στις υπηρεσίες. Επίσης, όχι μόνο στις υπηρεσίες υπάρχουν μεγάλα περιθώρια για καινοτομίες, αλλά, επίσης, επειδή οι υπηρεσίες είναι ο κατ' εξοχήν πελάτης των τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας, η καινοτομική εφαρμογή αυτών των τεχνολογιών στις υπηρεσίες έχει κομβική σημασία για την οικονομική ανάπτυξη.

2) Οι έλληνες επιχειρηματίες είχαν πάντα πολύ καλύτερες επιδόσεις στις υπηρεσίες από ό,τι στην βιομηχανία. Οι δε απαιτήσεις για καινοτομία, ή απλώς για γρήγορη διάχυση των νέων τεχνολογιών, στις υπηρεσίες είναι πολύ πιο κοντά στις δυνατότητες μιας ενδιάμεσης και μικρής οικονομίας όπως η ελληνική. Υπάρχουν επομένως οι συνθήκες για τη συγκρότηση ενός μοντέλου ανάπτυξης βασισμένου στις υπηρεσίες και το οποίο να ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες της εγχώριας οικονομίας. Το τελικό αποτέλεσμα, βέβαια, θα εξαρτηθεί από τις *συνέργειες* που θα αναπτυχθούν μεταξύ των υπηρεσιών και των άλλων δύο τομέων της οικονομίας (π.χ. *συνέργειες* ανάμεσα στον τουρισμό και την αγροτική παραγωγή, ή ανάμεσα στον κλάδο των επιχειρηματικών υπηρεσιών και στη βιομηχανία).

3) Η απελευθέρωση των αγορών σε μια σειρά κλάδους υπηρεσιών αποτελεί αναγκαία, όχι όμως και ικανή συνθήκη για μακροχρόνια ανάπτυξη. Σε μια ανοικτή και μικρή οικονομία όπου υπάρχει, αν μη τι άλλο, *δυναμικός ανταγωνισμός* από τις ξένες επιχειρήσεις χρειάζεται μια ενεργητική δημόσια πολιτική σε δύο τουλάχιστον σημεία: α) στην προώθηση διαδικασιών συγχωνεύσεων και εξαγορών ώστε να αποκτήσουν οι εγχώριες επιχειρήσεις ένα κρίσιμο μέγεθος που να τους επιτρέπει να βγουν με αξιώσεις έξω από τα εθνικά σύνορα, β) στη διεθνοποίηση των ελληνικών επιχειρήσεων υπηρεσιών σε κοντινές αγορές, κυρίως στα βορειοανατολικά, έτσι ώστε στο μέλλον να μπορέσουν να διαπραγματευτούν με καλύτερους όρους με τις ομοειδείς επιχειρήσεις της Ε.Ε.

4) Η έμφαση στον τομέα των υπηρεσιών σίγουρα δεν βελτιώνει το πάγιο πρόβλημα του ελλείμματος στο εμπορικό ισοζύγιο ή ακόμη και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Εξάλλου, ένας από τους βασικούς λόγους που μέχρι σήμερα η στήριξη της βιομηχανίας «μονοπωλούσε» το ενδιαφέρον των ερευνητών και των υπευθύνων της δημόσιας πολιτικής ήταν οι αρνητικές επιπτώσεις που έχει στην οικονομική μεγέθυνση η επιδείνωση των ελλειμμάτων του εμπορικού ισοζυγίου. Το παραπάνω πρόβλημα όμως τροποποιείται σημαντικά αν ληφθούν υπόψη δύο νέα δεδομένα: Πρώτον, οι νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας αυξάνουν τη δυνατότητα ανταλλαγών σε μερικούς τομείς των υπηρεσιών, όπως π.χ. οι επιχειρηματικές υπηρεσίες έντασης γνώσης. Δεύτερον και σημαντικότερο, η ένταξη της ελληνικής οικονομίας στη ζώνη του ευρώ της στερεί μεν τη δυνατότητα άσκησης νομισματικής - συναλλαγματικής πολιτικής, αλλά συγ-

χρόνως την απαλλάσσει από την υποχρέωση να καλύψει το έλλειμμα στα ισοζύγια των τρεχουσών συναλλαγών και των πληρωμών. Εννοείται, βέβαια, ότι η εισαγωγή κεφαλαίων από το εξωτερικό, ειδικά όταν πρόκειται για δανειακά κεφάλαια, έχει κάποια όρια. Η χρηματοδότηση ολοένα διευρυνόμενων ελλειμμάτων με δανεισμό από το εξωτερικό αργά ή γρήγορα θα προσέκρουε στην άρνηση των υποψήφιων δανειστών να χορηγήσουν δάνεια σε πελάτες που θεωρούν υπερχρεωμένους. Παρ' όλα αυτά, παραμένει το γεγονός ότι με την ένταξη στην ευρωζώνη οι περιοριστικές επιπτώσεις στην εγχώρια οικονομία από τα ελλείμματα στις διεθνείς συναλλαγές είναι εμφανώς μικρότερες από ό,τι ήταν πριν από την ένταξη. Ένα έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών που αντιστοιχεί στο 6% του ΑΕΠ ασκεί σήμερα λιγότερη πίεση στην άσκηση οικονομικής πολιτικής σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες.

5) Ένα τελευταίο σοβαρό θέμα αφορά στην πιθανότητα σημαντικών αποκλίσεων σε τομείς υπηρεσιών όπως η υγεία και η παιδεία ανάμεσα στην αξία του παραγόμενου προϊόντος και στην ευημερία του καταναλωτή. Ένα παράδειγμα που αναφέρεται πολύ συχνά είναι ότι ενώ ο μέσος Αμερικανός δαπανά, από δημόσιους και ιδιωτικούς πόρους, περισσότερο για υγεία από ό,τι ο μέσος Γερμανός, Γάλλος, Σκανδιναβός, το επίπεδο της περίθαλψης που απολαμβάνει είναι κατώτερο από αυτό των ευρωπαίων ομολόγων του. Διαφαίνεται εδώ η καίρια σημασία των θεσμών που διαμεσολαβούν τη σχέση «παραγωγού» - «καταναλωτή» στις υπηρεσίες που έχουν διαπροσωπικό χαρακτήρα, καθώς και των ορίων ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό. Σε τομείς των υπηρεσιών όπως η παιδεία και η υγεία, το ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης είναι άμεσα συνδεδεμένο, θα έλεγε κανείς ταυτίζεται, με το ερώτημα του τι είδους κοινωνία θέλουμε.

Διαρθρωτικές αδυναμίες και πολιτικές από τη μεταπολίτευση μέχρι σήμερα

Η συζήτηση για τις διαρθρωτικές πολιτικές και τις επιπτώσεις τους στην αναπτυξιακή διαδικασία αποτελεί εξειδίκευση των τριών βασικών ερωτημάτων που διατυπώθηκαν στην εισαγωγή. Όσον αφορά στην αξιολόγηση της παρεμβατικής περιόδου 1974-1990, και κυρίως της διαχείρισης από το ΠΑΣΟΚ μεταξύ 1981 και 1989, η παρούσα εργασία συντάσσεται σε γενικές γραμμές με τις ήδη υπάρχουσες αναλύσεις. Η αποτυχία του «Τρίτου Δρόμου» γενικά, και του κρατικού παρεμβατισμού ειδικότερα («κοινωνικοποιήσεις», προβληματικές επιχειρήσεις, δημόσιες επενδύσεις ...), έχει μελετηθεί επαρκώς και τεκμηριωμένα από άλλους ερευνητές στους οποίους και παραπέμπουμε (βλ. π.χ. Καλογήρου 1993, Λυμπεράκη, Τραυλός 1993, Tsakalotos 1998, Caloghirou, Voulgaris, Zambarioukos 2000 ...). Οι βαθύτερες αιτίες αυτής της αποτυχίας θα μπορούσαν πολύ σχηματικά να αναζητηθούν, σύμφωνα και με τις παραπάνω βιβλιογραφικές αναφορές, σε δύο βασικούς θεσμικούς παράγοντες: στην αδυναμία της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα (πελατειακές σχέσεις, κομματικοποίηση των συνδικάτων ...) και στην έλλειψη μιας ικανής ελίτ στα πλαίσια του ευρύτερου κρατικού μηχανισμού η οποία να ταυτίζει την ύπαρξή της με τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου. Πρέπει συγχρόνως να διευκρινιστεί ότι η αποτυχία της παρεμβατικής πολιτικής δεν θα έπρεπε να

χρησιμοποιείται σαν πρόσχημα προκειμένου να δικαιολογηθεί η κατάρρευση του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης ή να αναβαπτιστεί ο προβληματικός εγχώριος ιδιωτικός τομέας. Με άλλα λόγια, μπορεί μεν ο δημόσιος τομέας να αποδείχτηκε ανίκανος να διαχειριστεί τα συντρίμια που άφησε πίσω της η άτακτη οπισθοχώρηση του ιδιωτικού τομέα από το 1974 και μετά, αλλά προφανώς δεν ευθύνεται γι' αυτά.

Εκεί όμως που κατά τη γνώμη μας χρειάζεται πολύ περισσότερη συζήτηση είναι στην αξιολόγηση της δεύτερης περιόδου διαρθρωτικής πολιτικής, από το 1990-1 μέχρι σήμερα. Θεωρούμε ότι η αναπτυξιακή πολιτική αυτής της περιόδου παρουσιάζει σημαντικές αδυναμίες, οι οποίες όμως τείνουν να υποτιμηθούν από την κρατούσα αντίληψη περί οικονομικής πολιτικής. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε δύο τέτοιες βασικές αδυναμίες.

Από τους πειραματισμούς του Τρίτου Δρόμου στην άκριτη μίμηση των ευρωπαϊκών πολιτικών

Η πρώτη αδυναμία σχετίζεται με τη συνολική φιλοσοφία της αναπτυξιακής στρατηγικής. Αν η προηγούμενη περίοδος ταυτίστηκε με τους πειραματισμούς του Τρίτου Δρόμου, η σημερινή χαρακτηρίζεται από την κακή αντιγραφή ή την κατά λέξη μετάφραση των πολιτικών που προτείνει η Ευρωπαϊκή Ένωση. Μια πρόχειρη ματιά στους νεολογισμούς που εισέβαλαν στο δημόσιο χώρο κατά την τελευταία δεκαετία (απασχολησιμότητα, κοινωνικός αποκλεισμός, στοχοθετημένη έρευνα, τεχνολογικά πάρκα, τεχνοβλαστοί κ.τ.λ.) μπορεί να αποτελέσει μια πρώτη ένδειξη για του λόγου το αληθές. Μια πιο επισταμένη ματιά στην υπάρχουσα παραγωγή κειμένων εγχώριας δημόσιας πολιτικής και σύγκρισή τους με τα αντίστοιχα των Βρυξελλών μπορεί να πείσει και τον πιο δύσκολο αναγνώστη ότι τις περισσότερες φορές η βασική διαφορά ανάμεσα στα δύο κείμενα περιορίζεται στην επιτυχημένη ή μη μετάφραση του πρωτότυπου.

Βέβαια, η μη δημιουργική αντιγραφή των κοινοτικών δημόσιων πολιτικών δεν θα αποτελούσε σοβαρό πρόβλημα αν η ελληνική οικονομία διέθετε παρόμοιες παραγωγικές δομές με τις οικονομίες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης. Δυστυχώς όμως, οι ιδιαιτερότητες - αδυναμίες της εγχώριας οικονομίας ακυρώνουν στην πράξη τις όποιες θετικές επιπτώσεις των εισαγόμενων δημόσιων πολιτικών. Στον τομέα της τεχνολογικής πολιτικής, λόγου χάρι, όλο και περισσότεροι μελετητές (Βερναρδάκης 1995, Denizoz 1997, Bakouras, Mardas, Varsakelis 2002) καταλήγουν μέσα από διαφορετικές προσεγγίσεις στο συμπέρασμα ότι πολιτικές που είχαν επιτυχή εφαρμογή στις πλέον αναπτυγμένες οικονομίες αποδεικνύονται συνήθως αναποτελεσματικές σε χώρες με τις ιδιαιτερότητες της Ελλάδας. Άλλες πάλι έρευνες δείχνουν ότι η πολιτική της Ε.Ε. για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ) προϋποθέτει ρητά ή άρηκτα έναν ιδεατό τύπο ΜΜΕ, ο οποίος αφθονεί στη Βορειοδυτική Ευρώπη, αλλά σπανίζει σε χώρες του Νότου όπως η Ελλάδα (Liargovas 1998)⁵¹

5. Για μια πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη των δυσκολιών των ελληνικών ΜΜΕ στην αξιοποίηση του υπάρχοντος εγχώριου ανθρώπινου δυναμικού στις νέες τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας βλ. Zambarloukos & Constantelou 2002.

Η παραπάνω τάση για άκριτη μίμηση των ευρωπαϊκών διαρθρωτικών πολιτικών στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη λογική της απορρόφησης των κοινοτικών κονδυλίων. Όταν σε μια χώρα οι πάντες, από τους υπουργούς μέχρι τον τελευταίο δημόσιο υπάλληλο, κρίνονται με βάση το βαθμό απορρόφησης των χρημάτων του εκάστοτε ΚΠΣ, τότε η εκπόνηση δημόσιων πολιτικών που να ανταποκρίνονται στις ιδιαιτερότητες της εγχώριας οικονομίας αποτελεί στην καλύτερη περίπτωση χάσιμο χρόνου και στη χειρότερη, πιθανή αιτία απόρριψης της αίτησης χρηματοδότησης από τους υπαλλήλους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Και εδώ σίγουρα οι ευθύνες της Ε.Ε. είναι μεγάλες, όχι μόνο γιατί δεν μπορεί να αποδεχτεί στην πράξη τη διαφορετικότητα των εθνικών σχηματισμών που την απαρτίζουν, αλλά επίσης επειδή σε αρκετά σημεία η διαρθρωτική της πολιτική, όπως τόσο εύστοχα παρατηρεί ο Α. Μητσός, είναι αντίθετη με την ίδια τη λογική της αναπτυξιακής της δράσης «και προσιδιάζει αποκλειστικά σε δανειοδοτικούς ή άλλους μηχανισμούς εξωτερικής βοήθειας» (Μητσός 1997, σελ. 491)⁶. Από αυτή την άποψη, η αναμενόμενη μείωση των χρηματοδοτήσεων από τη Ε.Ε. μετά το 2006-8, αντί να αποδειχτεί –όπως συνήθως λέγεται– καταστροφική για την ελληνική οικονομία, θα μπορούσε να αποτελέσει το έναυσμα για την ανασυγκρότηση της αναπτυξιακής μας πολιτικής⁷.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η λογική της απορρόφησης δεν είναι η μοναδική αιτία για την τάση άκριτης μίμησης που διαπερνά την εγχώρια διαρθρωτική πολιτική. Ακόμη και σε περιπτώσεις όπου δεν μπαίνει θέμα απορρόφησης των ευρωπαϊκών κονδυλίων, η έλλειψη μιας συνολικής αναπτυξιακής στρατηγικής η οποία να ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες της χώρας, βαφτίζεται «ευρωπαϊκός προσανατολισμός της αναπτυξιακής μας πολιτικής» και φυσικά ακολουθεί την πεπατημένη της αντιγραφής των επιλογών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Προφανώς, μετά το αδιέξοδο που άφησε ο Τρίτος Δρόμος, οι Ευρωπαίοι ήταν –και είναι– μια κάποια λύση ...

Από τη σοσιαλμανία στο δίπτυχο αποκρατικοποίηση / διαπλοκή

Η δεύτερη ουσιαστική αδυναμία της διαρθρωτικής πολιτικής από το 1990-1 μέχρι σήμερα εντοπίζεται στον επαναπροσδιορισμό των ορίων μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού, ή πιο απλά στην αποκρατικοποίηση με την ευρεία έννοια του όρου. Πολύ χονδρικά, η εκτίμηση του κυρίαρχου ρεύματος είναι ότι ναι μεν έχει συντελεστεί σημαντική πρόο-

6. Ο Τ. Γιαννίσης επεσήμαινε ήδη από το 1988: «Η μεταφορά αυτή χρηματικών πόρων δεν είναι "ουδέτερη" από πλευράς όρων που τη συνοδεύουν, δεδομένου ότι, είτε ρητά, είτε σιωπηρά, συνδέεται με την επιβολή περιορισμών στο είδος της αναπτυξιακής πολιτικής που οι ελληνικές κυβερνήσεις καλούνται να εφαρμόσουν (ή να μην εφαρμόσουν)» (Γιαννίσης, 1988, σ. 423). Προφανώς, η παραπάνω προειδοποίηση δεν βρήκε αποδέκτες από το 1988 μέχρι σήμερα.

7. Η κυριαρχία της «λογικής» της απορρόφησης ενέχει αρνητικές συνέπειες και για τον ίδιο τον ιδιωτικό τομέα. Εντός του τελευταίου –και ειδικά στο νευραλγικό, για τον εκσυγχρονισμό των εγχώριων παραγωγικών δομών, κλάδο των υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις– λαμβάνει χώρα ένας νέου τύπου *παρασιτισμός*, ο οποίος «ειδικεύεται» στην αφαίμαξη των κοινοτικών και εθνικών κονδυλίων με αντάλλαγμα την παραγωγή χαμηλής ποιότητας «παραδοτέων».

δος σε σχέση με τη «σοσιαλμανία» των κυβερνήσεων της περιόδου 1974-1990, αλλά υπάρχουν ακόμη πάρα πολλά προβλήματα τα οποία οφείλονται στο γεγονός ότι η διαδικασία της αποκρατικοποίησης απέχει ακόμη πολύ από την ολοκλήρωσή της. Ως εκ τούτου, η ταύτιση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας με την αποκρατικοποίηση θεωρείται αυτονόητη και οι όποιες δυσλειτουργίες της όλης διαδικασίας ερμηνεύονται μέσα από την οπισθοδρομική αντίδραση συντεχνιών, κεκτημένων συμφερόντων, λαϊκιστών πολιτικών κ.τ.λ.

Σε θεωρητικό επίπεδο η νομιμοποίηση της αποκρατικοποίησης έχει σαν βασικό της στυλοβάτη τις αναλύσεις και τα διδάγματα της κρατούσας αντίληψης περί βιομηχανικής οργάνωσης. Η συλλογιστική όμως της τελευταίας, η οποία ανάγει την οικονομία σε ένα άθροισμα από μεμονωμένους (υπο)κλάδους, έχει επανειλημμένως δεχτεί κριτική για τον τρόπο που κατανοεί την αναπτυξιακή διαδικασία και την κατανομή της οικονομικής εξουσίας. Σε αναπτυξιακό επίπεδο, όπως παρατηρεί και ο Lundvall (1991, σσ. 79, 80) ο οποίος είναι έντονα επηρεασμένος από τη σκανδιναβική και τη γαλλική σχολή της βιομηχανικής οικονομικής, οι πιθανές συνέργειες ανάμεσα στους κλάδους, οι οποίες αποτελούν ένα κομβικό σημείο στην αναπτυξιακή πορεία των οικονομιών, απλώς αγνοούνται. Παρομοίως, αγνοείται επιδεικτικά η συγκρότηση πόλων οικονομικής εξουσίας πέρα των ορίων των μεμονωμένων κλάδων και έτσι συσκοτίζεται η σημασία του πολιτικού στοιχείου στην οικονομική ανάπτυξη.

Η συζήτηση που ακολουθεί για την αποκρατικοποίηση στην Ελλάδα επικεντρώνεται ακριβώς στη σχέση οικονομικής εξουσίας και οικονομικής ανάπτυξης. Αποτελεί πλέον γεγονός που δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί ότι από την εποχή του σκανδάλου Κοσκωτά μέχρι σήμερα η λέξη «διαπλοκή» και τα παράγωγά της (π.χ. διαπλεκόμενοι) κυριαρχούν στο δημόσιο διάλογο της χώρας. Αυτή η εμμονή όλων των πολιτών, ανεξαρτήτως κοινωνικής ομάδας ή ιδεολογικής και πολιτικής συμπάθειας, στην έννοια της διαπλοκής θέτει με επιτακτικό τρόπο ερωτήματα όπως τα παρακάτω. Πρώτον, δεν είναι λογικό να αναμένει κανείς ότι η σταδιοδρομία της έννοιας της διαπλοκής στο δημόσιο διάλογο θα τελείωνε με το τέλος του σκανδάλου Κοσκωτά και τον ερχομό του εκσυγχρονισμού; Πώς εξηγείται, επομένως, το ότι η χρήση του όρου διαπλοκή βαίνει αύξουσα με το πέρασμα του χρόνου; Δεύτερον, δεδομένου ότι οι σχέσεις αλληλεξάρτησης ανάμεσα στα ανώτατα κλιμάκια του κράτους και του κεφαλαίου αποτελούν «κλασικό» υποπροϊόν της λειτουργίας στην πράξη μιας καπιταλιστικής οικονομίας, προς τι όλος αυτός ο θόρυβος περί διαπλοκής; Διαπλοκή υπήρχε πάντοτε, υπάρχει βεβαίως τώρα, αλλά και θα συνεχίσει να υπάρχει στο μέλλον.

Η απάντηση που δίνουμε στο πρώτο ερώτημα είναι ότι σε μια χώρα σαν την Ελλάδα, όπου η λεγόμενη ιδιωτική πρωτοβουλία ήταν και παραμένει προβληματική, *αποκρατικοποίηση και διαπλοκή δεν είναι παρά οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος*. Εννοείται βέβαια ότι ακόμη και στην περίπτωση της Ελλάδας, η ύπαρξη ισχυρών σχέσεων διαπλοκής δεν προϋποθέτει αναγκαστικά την αποκρατικοποίηση (βλ. σκάνδαλο Κοσκωτά), ούτε η αποκρατικοποίηση οδηγεί αναγκαστικά σε διαπλοκή. Πόσο μάλλον που η διαδικασία αποκρατικοποίησης μερικών ΔΕΚΟ προσκρούει κυρίως στο ότι το μέγεθός τους είναι

πολύ μεγάλο σε σχέση με το βεληνεκές των εγχώριων επιχειρηματικών συμφερόντων. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της ΑΧΟΝ που ισχυριζόταν ότι μπορούσε να αγοράσει και να εξυγιάνει την Ολυμπιακή, αλλά ... χρεοκόπησε η ίδια προτού της ανατεθεί η διάσωση του εθνικού αερομεταφορέα.

Αυτό που υποστηρίζεται εδώ είναι απλά ότι με την αποκρατικοποίηση οι ήδη υπάρχουσες σχέσεις διαπλοκής γίνονται πολύ πιο έντονες. Με άλλα λόγια, η υπόθεση εργασίας που θέτουμε προς επιβεβαίωση ή απόρριψη στο εγγύς μέλλον προβλέπει ότι, ακριβώς αντίθετα με το σημερινό κυρίαρχο ρεύμα οικονομικής πολιτικής, όσο θα βαθαινούν οι λεγόμενες διαρθρωτικές αλλαγές, τόσο θα βαθαίνει και η διαπλοκή! Και η αναφορά στα διδάγματα της επίσημης βιομηχανικής οικονομικής ή στις εμπειρίες των πιο προηγμένων από την Ελλάδα χωρών δεν κάνει τίποτε άλλο παρά συγκαλύπτει το υφιστάμενο παιχνίδι εξουσίας και προπάντων τις συνέπειες που αυτό μπορεί να έχει στην ποιότητα της δημοκρατίας μας και στη μακροπρόθεσμη ευημερία του κοινωνικού συνόλου. Από αυτή την οπτική γωνία, αν θέλει κανείς οπωσδήποτε να εμπνευστεί από τη «διεθνή εμπειρία», ίσως η καλύτερη πηγή να ήταν μελέτες που εξετάζουν τη διαδικασία αποκρατικοποίησης στις χώρες του τέως Ανατολικού Συνασπισμού. Σε αυτές τις χώρες, ακριβώς επειδή ο ιδιωτικός τομέας ήταν υπανάπτυκτος, τα ίδια συμπτώματα διαπλοκής που παρατηρούνται στην Ελλάδα εμφανίζονται σε πολλαπλή μεγέθυνση – αν και εφόσον θελήσει κανείς να ξύσει λίγο το λούστρο της «οικονομίας της αγοράς».

Τα παραπάνω εμπεριέχουν και μια πρώτη απάντηση στο δεύτερο ερώτημα. Τηρουμένων όλων των άλλων παραγόντων σταθερών, όσο πιο προβληματική είναι η ιδιωτική πρωτοβουλία σε μια οικονομία, τόσο πιο μεγάλη είναι η εξάρτησή της από το δημόσιο τομέα και τόσο πιο τραχύς είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ των διαπλεκόμενων συμφερόντων⁸. Παραμένει, βέβαια, ότι στην περίπτωση της Ελλάδας, η προχωρημένη όσμωση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, η οποία λαμβάνει χώρα κάτω από το πρόσχημα της φιλελεύθερης ιδεολογίας, δεν αποτελεί καινούργιο φαινόμενο. Ο χαρακτηρισμός του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης με τον αγγλοσαξονικό όρο «state corporatism» (Katseli, 1990, σελ. 238) εκφράζει πάνω από όλα την υφιστάμενη διαπλοκή ανάμεσα στο κρατικό ελεγχόμενο τραπεζικό σύστημα και στις «μεγάλες» επιχειρήσεις που διατηρούν απο-

8. Όταν η αποκρατικοποίηση κατανοείται με την ευρεία έννοια του όρου –όπως στην παρούσα εργασία–, τότε δεν πρέπει να περιορίζεται στην υποκατάσταση του κράτους από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Αφορά άμεσα στην αναδιάρθρωση του ίδιου του κρατικού τομέα μέσα από την υποκατάσταση των γραφειοκρατικών του δομών από «ανταγωνιστικά» ιδρύματα που τοποθετούνται στα όρια του δημόσιου και του ιδιωτικού δικαίου, ή παντός είδους μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς. Το πέρας της (δημόσιας) έρευνας από κάποια κεντρικά γραφειοκρατικά ιδρύματα όπου υπερίσχυε η δημοσιοϋπαλληλική σχέση σε μικρότερα και ευέλικτα ημικρατικά ινστιτούτα ή εργαστήρια αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της τάσης. Και σε αυτή την περίπτωση θα είχε ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον να εξακριβωθεί η ενδεχόμενη ύπαρξη σχέσεων διαπλοκής μεταξύ κρατικών, ερευνητικών και διοικητικών ελίτ. Όπως ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε να εξακριβωθεί σε ποιο βαθμό η αποκρατικοποίηση της δημόσιας έρευνας οδήγησε στην ποιοτική της αναβάθμιση – και όχι απλώς στην ποσοτική της ανάπτυξη, η οποία υπήρξε αναμφισβήτητα εντυπωσιακή.

κλειστική πρόσβαση σε αυτό. Παρ' όλα αυτά, μπορεί να διαπιστώσει κανείς σημαντικές ποσοτικές και ποιοτικές διαφορές σε σχέση με τη σημερινή κατάσταση. Το επίδικο αντικείμενο της αποκρατικοποίησης είναι κατά πολύ μεγαλύτερο από την πρόσβαση σε φτηνό χρήμα, όπως και η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση είναι πιο σημαντική από τη εφάπαξ βοήθεια του σχεδίου Μάρσαλ. Επίσης, η νομιμοποιητική λειτουργία της φιλελεύθερης - εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας «υστερεί» εμφανώς της νομιμοποιητικής- κατασταλτικής λειτουργίας της εθνικοφοροσύνης όσον αφορά στη συγκάλυψη των σχέσεων διαπλοκής.

Τελειώνουμε με δύο διευκρινίσεις που έχουν ως στόχο να προλάβουν τυχόν παρερμηνείες της ανάλυσης περί διαπλοκής που προηγήθηκε. Πρώτον, η κριτική αξιολόγηση των σχέσεων μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού που προηγήθηκε δεν θα έπρεπε να ληφθεί ως μια καταγγελία ηθικολογικού περιεχομένου ενός συγκεκριμένου τρόπου οικονομικής οργάνωσης. Η ύπαρξη σχέσεων διαπλοκής θεμελιώνεται στις δομικές αδυναμίες του ιδιωτικού και δευτερευόντως του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα και όχι στο ηθικό έλλειμμα κάποιας κατηγορίας επιχειρηματιών ή κρατικών λειτουργών. Επί πλέον, αν περιοριστούμε στο θέμα της οικονομικής αποτελεσματικότητας -κάνοντας επομένως αφαίρεση από το ζήτημα της δημοκρατίας-, η διαπλοκή δεν είναι κατ'ανάγκη καταδικαστέα. Οι περισσότερες χώρες που αναπτύχθηκαν ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες (Ιαπωνία, χώρες της νοτιοανατολικής Ασίας) αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα ισχυρών σχέσεων διαπλοκής ανάμεσα σε κράτος και κεφάλαιο, *αλλά και ισχυρού- ικανού κράτους*. Το ζητούμενο σε αυτή την περίπτωση είναι οι ασφαλιστικές δικλείδες που θα εξασφαλίσουν την ένταξη αυτών των σχέσεων αλληλεξάρτησης σε μια αναπτυξιακή προοπτική και θα αποτρέψουν επίδοξους «επιχειρηματίες» και «πολιτικούς» από το να αποσπάσουν προσόδους εις βάρος του κοινωνικού συνόλου. Από αυτή τη σκοπιά, ο εγκλωβισμός στην ταυτότητα εκσυγχρονισμός - αποκρατικοποίηση μπορεί να αποδειχτεί καταστροφικός στο μέτρο που δρα ακυρωτικά πάνω στο ζητούμενο του περιορισμού ή του εξορθολογισμού των σχέσεων διαπλοκής.

Η δεύτερη διευκρίνιση αποτελεί εφαρμογή αυτού που θα ονομάζαμε το «θεώρημα του Demsetz». Ο συντηρητικός οικονομολόγος H. Demsetz, παίρνοντας αφορμή από ένα άρθρο του K.J. Arrow, άσκησε μια πολύ έξυπνη και προφητική κριτική στον τρόπο με τον οποίο η νεοκλασική θεωρία της εποχής θεμελιώνει την ανάγκη κρατικής παρέμβασης μέσα από τις αποτυχίες της αγοράς (Demsetz 1969). Το βασικό του επιχείρημα ήταν ότι δεν έχει νόημα να συγκρίνει κανείς μια υπαρκτή με μια ιδεατή ή ιδανική ή τέλεια στα χαρτιά θεσμική μορφή. Νόημα έχει μόνο η σύγκριση μεταξύ πραγματικών, και εκ των πραγμάτων ατελών, θεσμικών μορφωμάτων. Αυτό, μεταφερόμενο στη παρούσα συζήτηση, σημαίνει ότι τα όποια μειονεκτήματα του δίπτυχου αποκρατικοποίηση / διαπλοκή δεν σημαίνουν αυτόματα και την απόρριψή του ή την ανάγκη αντικατάστασής του με μια άλλη θεσμική μορφή (π.χ. επιστροφή στο κρατιστικό μοντέλο). Αποτελεί μια βασική αδυναμία των αναλύσεων οικονομικής πολιτικής των προηγούμενων δεκαετιών το ότι εκκινούσαν από την υπανάπτυξη του εγχώριου ιδιωτικού τομέα για να καταλήξουν στην ανάγκη παρέμβασης ενός κράτους, το οποίο όμως ήταν πολύ ανώτερο από αυτό που θα μπορούσαν να ελπίζουν ότι θα βρουν στην ελληνική πραγματικότητα. Προφανώς, δεν χρειάζεται να επαναληφθεί το ίδιο λάθος για δεύτερη φορά. Πολύ περισσότερο που τώρα και η διεθνής πρακτική

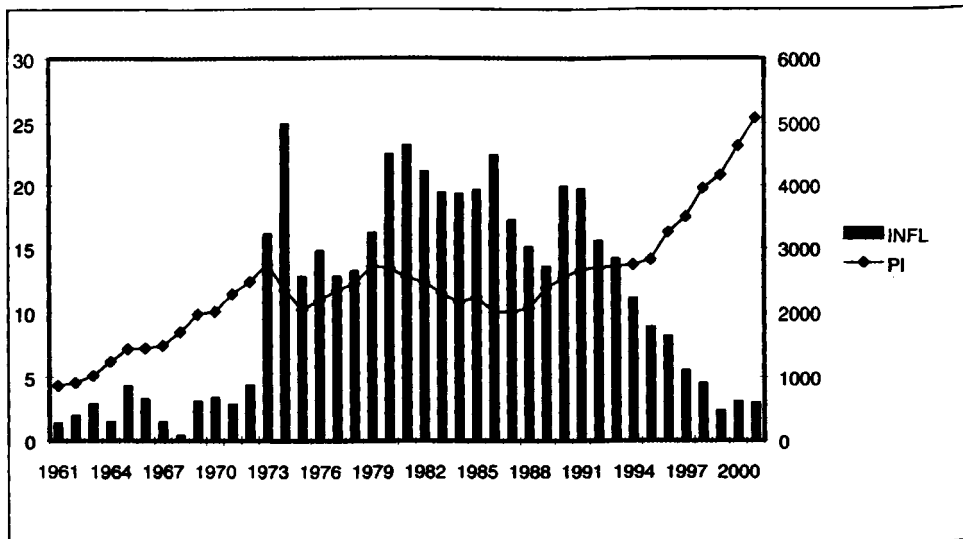
έχει αλλάξει, αλλά και η στρατηγική επιλογή συμμετοχής της χώρας στην Ε.Ε. δεν επιτρέπει τη διαιώνιση του κρατιστικού μοντέλου με τη μορφή που είχε μέχρι τώρα στις αναπτυξιακές προσεγγίσεις της (κεντρο)αριστερής διανόησης. Ο περιορισμός και εξορθολογισμός των σχέσεων διαπλοκής σε συνδυασμό με την ποιοτική αναβάθμιση της κρατικής γραφειοκρατίας φαντάζουν ως τα πλέον ρεαλιστικά ζητούμενα για το άμεσο μέλλον. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι το ζητούμενο της αναβάθμισης της κρατικής μηχανής δεν έτυχε ούτε της προσοχής ούτε των πόρων που θα του άξιζαν. Σίγουρα έγιναν κάποια βήματα (π.χ. λειτουργία της σχολής Δημόσιας Διοίκησης, προσλήψεις ειδικών επιστημόνων μέσω ΑΣΕΠ), αλλά αυτά δεν ήταν αρκετά για να αλλάξουν το όλο κλίμα στο δημόσιο τομέα. Ίσως γιατί προτιμήθηκε η εύκολη λύση της αποκρατικοποίησης, με την ευρεία πάντα έννοια του όρου. Η εμμονή που εξακολουθεί να υπάρχει όμως στο δημόσιο διάλογο αναφορικά με τα φαινόμενα της διαπλοκής, ή ακόμη χειρότερα της διαφθοράς του κρατικού μηχανισμού, δείχνει ότι οι εύκολες λύσεις δεν είναι μακροχρόνια και οι πιο αποδοτικές.

Αντί επιλόγου: Τέλος εποχής;

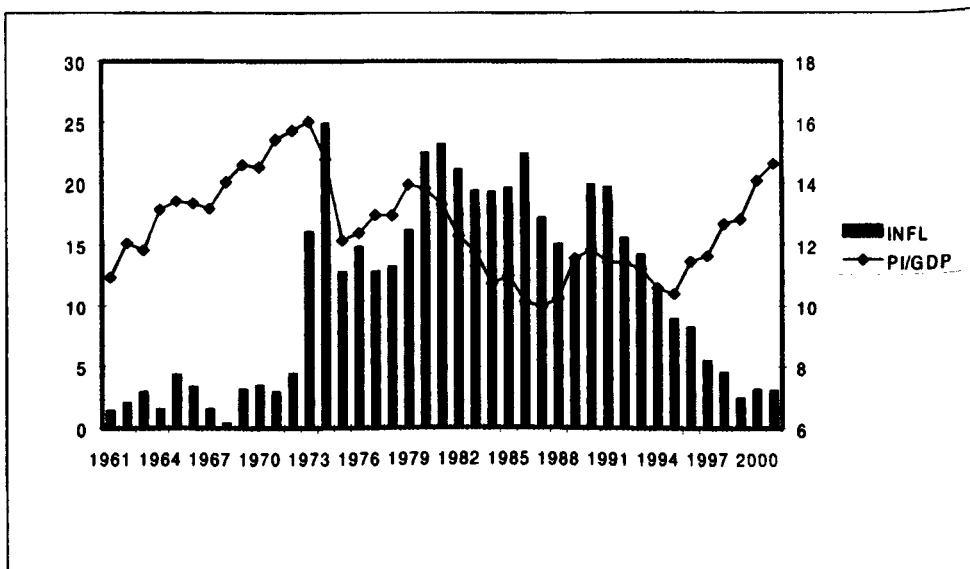
Το 1989 ο Κ. Σημίτης, υπερασπιζόμενος το σταθεροποιητικό πρόγραμμα των ετών 1986-1987, απαντούσε μεταξύ άλλων στους επικριτές του που τον κατηγορούσαν για έλλειψη αναπτυξιακής πολιτικής: «Παρ' όλα αυτά, έμεινε η εντύπωση –πιστεύω λανθασμένη– ότι θα έπρεπε να είχε γίνει και “κάτι άλλο” για την ανάπτυξη. Χρησιμοποιείται ο όρος “κάτι άλλο” γιατί το περιεχόμενο της επιθυμητής αναπτυξιακής πολιτικής δεν μπόρεσε ποτέ να συγκεκριμενοποιηθεί από όσους ασκούσαν κριτική» (Γκαργκάνας et al. 1989, σελ. 24). Στη συνέχεια, η ηγεμονία της οικονομικής πολιτικής που ταυτίζει τον εκουγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας με το δίπολο σταθεροποίηση - αποκρατικοποίηση έδρασε ακυρωτικά στο ζητούμενο της συγκεκριμενοποίησης μιας αναπτυξιακής πολιτικής, η οποία να διαφοροποιείται έστω και μερικά από τις συνταγές των διεθνών οικονομικών οργανισμών. Η εκτίμησή μας είναι ότι σήμερα η συσσώρευση «ανωμαλιών» στο κυρίαρχο παράδειγμα οικονομικής πολιτικής, καθώς και η άμεση ή σταδιακή υποχώρηση μιας σειράς ευνοϊκών συγκυριακών παραγόντων (Ολυμπιακοί αγώνες, ΚΠΣ, λαθρομετανάστευση) οδηγούν στην αποσύνθεση του κυρίαρχου ρεύματος σε τρεις βασικές κατευθύνσεις. Η πρώτη θα επιλέξει τη φυγή προς τα εμπρός προσπαθώντας να επιβάλει ένα καθαρόαιμο φιλελεύθερο μοντέλο, επιβεβαιώνοντας έτσι και τη ρήση ότι το μόνο που διδάσκει η ιστορία είναι ότι δεν διδάσκει τίποτε. Η δεύτερη κατεύθυνση θα συνεχίσει να αναπολεί τη χρυσή εποχή της ήπιας φιλελεύθερης πολιτικής, παρόλο που θα βλέπει την εμβέλειά της να συρρικνώνεται με το πέρασμα του χρόνου. Η τρίτη και τελευταία βασική κατεύθυνση είναι και η πλέον απρόβλεπτη. Το μεγάλο ερώτημα είναι αν θα καταφέρει να περάσει από την εντόπιση των επιμέρους προβλημάτων της μέχρι τώρα οικονομικής πολιτικής στη συγκεκριμενοποίηση μιας νέας αναπτυξιακής πολιτικής. Βασικός όρος για ένα τέτοιο ποιοτικό άλμα είναι το άνοιγμα μιας όσο το δυνατόν πιο ευρείας συζήτησης, πέρα από τις διαχωριστικές γραμμές του παρελθόντος ανάμεσα σε συνοδοιπόρους και επικριτές του κυρίαρχου παραδείγματος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

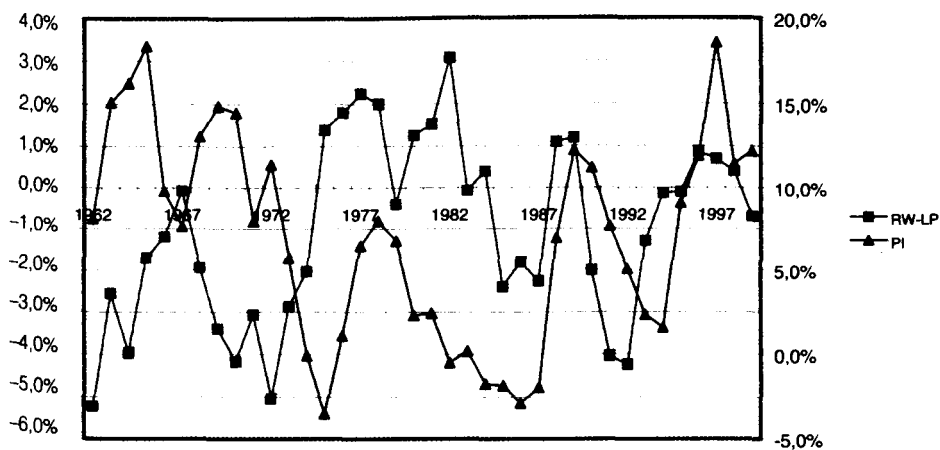
Διάγραμμα 1: Εξέλιξη του πληθωρισμού (%) και του ύψους των ιδιωτικών επενδύσεων στην Ελλάδα (1961-2001)



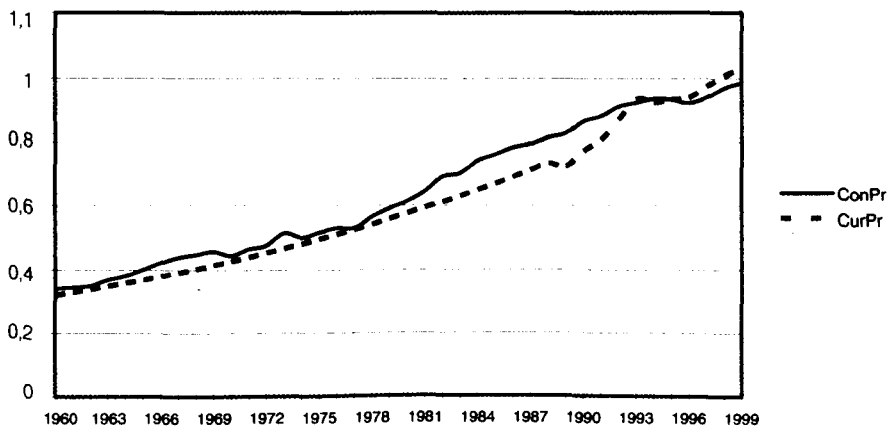
Διάγραμμα 2



Διάγραμμα 3



Διάγραμμα 4



ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Πρώτες εμπειρικές ενδείξεις για την ανάπτυξη ενός νέου καθεστώτος συσσώρευσης

Η θεωρητική - μεθοδολογική θέση πάνω στην οποία βασίζεται η παρούσα εργασία είναι ότι, ακριβώς επειδή η οικονομική εξέλιξη δεν υπακούει σε αμετάβλητους οικονομικούς νόμους, πρέπει να μελετηθεί μέσα από τη διαδοχική ανάπτυξη, ωρίμανση και κρίση ποιοτικά διαφορετικών μοντέλων ανάπτυξης. Η οικονομετρική διερεύνηση όμως των μακροοικονομικών χαρακτηριστικών ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης προσκρούει σε δύο βασικά εμπόδια. Πρώτον, η εκτίμηση των μακροοικονομικών σχέσεων που συγκροτούν ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης δεν είναι δυνατή *ex ante* λόγω έλλειψης ικανού αριθμού παρατηρήσεων. Όταν πλέον μια τέτοια εκτίμηση καθίσταται δυνατή, τότε το προς μελέτη μοντέλο ανάπτυξης βαδίζει προς τη δύση του και ως εκ τούτου η προστιθέμενη αξία της *ex post* οικονομετρικής του διερεύνησης βαίνει φθίνουσα. Δεύτερον, οι σύγχρονες εξελίξεις στην οικονομετρία των χρονολογικών σειρών, όντας ιδιαίτερα απαιτητικές στον αριθμό των παρατηρήσεων που χρειάζονται για να μελετηθεί μια μακροχρόνια σχέση, δυσχεραίνουν ακόμη πιο πολύ το έργο της παραπάνω μεθοδολογίας. Στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, το γεγονός ότι μόνο μετά το 1995 έχουμε ικανοποιητικούς ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε οικονομετρική διερεύνηση. Η μόνη έρευνα που είναι δυνατή αφορά στην εξέλιξη των ιδιωτικών επενδύσεων, οι οποίες σύμφωνα με τα προηγούμενα δείχνουν να ανακάμπτουν από το 1987 και μετά.

Προκειμένου να επιβεβαιώσουμε την υπόθεση εργασίας σχετικά με την ανάπτυξη ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης, εκτιμήσαμε με βάση τον έλεγχο συνολοκλήρωσης του Johansen για 2 χρονικές υστερήσεις μια σειρά από μεσοχρόνιες σχέσεις για τις περιόδους 1960-1980, 1960-1985 και 1986-2001¹. Στην αριστερή πλευρά των εκτιμώμενων εξισώσεων είναι το ύψος των ιδιωτικών επενδύσεων (Πίνακες 2 και 3) και ο λόγος ιδιωτικές επενδύσεις προς ΑΕΠ (Πίνακας 4). Στη δεξιά πλευρά βρίσκονται η συνολική εγχώρια ζήτηση, ο πληθωρισμός και το μερίδιο της εργασίας στο ΑΕΠ (υπολογισμένο με το κόστος των παραγωγικών συντελεστών). Όλες οι χρησιμοποιούμενες μεταβλητές είναι σε λογαριθμική μορφή και ως εκ τούτου οι εκτιμώμενοι συντελεστές εκφράζουν ελαστικότητες. Έχουν προηγηθεί οι έλεγχοι μοναδιαίων ριζών, σύμφωνα με τις στατιστικές Dickey - Fuller (DF), Augmented Dickey - Fuller (ADF) και Phillips - Perron (P-P), οι οποίοι έδειξαν ότι οι χρησιμοποιούμενες χρονολογικές σειρές είναι μη-στάσιμες σε επίπεδα και στάσιμες σε πρώτες διαφορές. Έχει επίσης ελεχθεί για όλες τις εξισώσεις η ύπαρξη μιας και μόνο μιας «μακροχρόνιας» σχέσης με βάση τη στατιστική Trace, σε επίπεδο σημαντικότητας 1% (**) και 5% (*).

1. Τα στοιχεία έχουν αντληθεί από τις μακροχρόνιες σειρές του ΥΠΕΘΟ και της European Economy. Το οικονομετρικό πρόγραμμα που έχει χρησιμοποιηθεί είναι το Eviews (3.1).

Πίνακας 2

Κανονικοποιημένες εκτιμήσεις των μεσοχρόνιων σχέσεων μεταξύ ιδιωτικών επενδύσεων, συνολικής εγχώριας ζήτησης (TDD) και πληθωρισμού (INFL), σύμφωνα με τον έλεγχο συνολοκλήρωσης του Johansen

	1960-1980		1960-1985		1986-2001	
	(1) (t-2)**	(2) (t-2)*	(3) (t-2)**	(4) (t-2)**	(5) (t-2)**	(6) (t-2)**
TDD	1,09 (0,083)	1,22 (0,105)	1,11 (0,097)	1,14 (0,177)	2,54 (0,070)	2,00 (0,067)
INFL	-0,20 (0,052)		-0,04 (0,110)		-0,08 (0,011)	
C	-3,30 (0,846)	-3,99 (1,300)	-3,56 (1,007)	-4,06 (1,624)	-18,07 (0,783)	-12,38
Log Likelihood	68,00	52,10	87,00	69,50	77,87	93,08

Σημειώσεις: 1) Το (t-2) υποδηλώνει την ύπαρξη δύο χρονικών υστερήσεων στον έλεγχο συνολοκλήρωσης, ενώ τα ** και * το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας (1% και 5%, αντίστοιχα) στην απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης περί μη ύπαρξης συνολοκλήρωσης (Στατιστική Trace). 2) Οι αριθμοί σε παρένθεση δηλώνουν το τυπικό σφάλμα.

Πίνακας 3

Κανονικοποιημένες εκτιμήσεις των μεσοχρόνιων σχέσεων μεταξύ ιδιωτικών επενδύσεων, συνολικής εγχώριας ζήτησης (TDD) και μεριδίου της εργασίας στο ΑΕΠ (AWS) - έλεγχος συνολοκλήρωσης του Johansen.

	1960-1980	1960-1985	1986-2001
TDD	(7) (t-2)** 0,97	(8) (t-2)** 0,97	(9) (t-2)** 2,65
AWS	(0,039) -0,48 (0,098)	(0,047) -0,51 (0,098)	(0,056) 0,51 (0,110)
C			
Log Likelihood	114,31	142,85	124,40

Πίνακας 4

Κανονικοποιημένες εκτιμήσεις των μεσοχρόνιων σχέσεων μεταξύ του ποσοστού των ιδιωτικών επενδύσεων στο ΑΕΠ, της συνολικής εγχώριας ζήτησης (TDD), του μεριδίου της εργασίας στο ΑΕΠ (AWS) και του πληθωρισμού (INFL) - έλεγχος συνολοκλήρωσης του Johansen.

	1960-1980		1960-1985		1986-2001	
	(10) (t-2)**	(11) (t-2)**	(12) (t-2)*	(13) (t-2)**	(14) (t-2)*	(15) (t-2)**
TDD		0,29 (0,014)		0,31 (0,055)		0,31 (0,054)
AWS	-0,73 (0,198)	-0,07 (0,028)	-1,82 (0,555)	-1,60 (0,111)	0,37 (0,245)	-0,19 (0,15)
INFL	-0,10 (0,014)	-0,05 (0,010)	-0,25 (0,084)	-0,003 (0,438)	-0,10 (0,015)	-0,06 (0,017)
C	5,711		11,00 (2,549)		4,23 (1,011)	
Trend	0,012 (0,005)					
Log Likelihood	66,76	121,78	64,67	137,71	69,82	119,43

Τα αποτελέσματα και των 15 εξισώσεων που παρουσιάζονται στους Πίνακες 2, 3 και 4 επαληθεύουν αυτό που διαισθητικά φαινόταν από το Διάγραμμα 3, δηλαδή ότι υπάρχει μια ευδιάκριτη τομή στη συμπεριφορά της επενδυτικής δραστηριότητας του ιδιωτικού τομέα ανάμεσα στις περιόδους 1960-1980 ή 1960-1985 και στην περίοδο 1986-2001. Ειδικότερα, στην τελευταία περίοδο η ελαστικότητα των επενδύσεων ως προς τη ζήτηση φαίνεται να (υπερ)διπλασιάζεται (Πίνακες 2 και 3). Επίσης, ενώ στις δύο προηγούμενες περιόδους υπάρχει μια καθαρά αρνητική σχέση ανάμεσα στο μερίδιο των μισθών στο ΑΕΠ και την επενδυτική δραστηριότητα –εκφρασμένη είτε σε επίπεδα, είτε σε ποσοστό του ΑΕΠ– στην τελευταία περίοδο αυτή η σχέση είτε είναι θετική (Πίνακας 3) είτε δεν είναι στατιστικά σημαντική (Πίνακας 4). Παρόλο που ο αριθμός των παρατηρήσεων είναι οριακός για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων και η ύπαρξη συνολοκλήρωσης μεταξύ 2 ή περισσότερων μεταβλητών δεν πρέπει να συγχέεται με την ύπαρξη μονόδρομης αιτιώδους σχέσης μεταξύ αυτών των μεταβλητών, θεωρούμε ότι τα παραπάνω ευρήματα αποτελούν μια πρώτη σημαντική ένδειξη για την ορθότητα της ανάλυσης που έχει προηγηθεί στο κυρίως μέρος της παρούσας εργασίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Βαϊτσος, Κ. & Γιαννίτσας, Τ. (1997), *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα.
- Βερναρδάκης, Ν. (1988), *Το τραίνο της ανάπτυξης και η Ελλάδα του πέμπτου Kondratiev*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Βερναρδάκης, Ν. (1995), «Έρευνα και ανάπτυξη και τεχνολογική πρόοδος», στο Α. Κιντής (επιμ.), 2004: *Η ελληνική οικονομία στο κατώφλι του 21ου αιώνα*, Ιονική Τράπεζα, Αθήνα.
- Γιαννίτσας, Τ. (1985), *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα (2η έκδοση).
- Γιαννίτσας, Τ. (1988), *Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι επιπτώσεις στη βιομηχανία και στο εξωτερικό εμπόριο*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- Γιαννίτσας Τ. (1993), «Όρια και λειτουργίες της πιστωτικής πολιτικής στη διαδικασία της βιομηχανικής κρίσης», στο Τ. Γιαννίτσας (επιμ.), *Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Γκαργκάνας, Ν., Θωμόπουλος, Τ., Σημίτης, Κ. & Σπράος, Γ. (1989), *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Γνώση, Αθήνα.
- Δημέλη, Σ., Κολλίντζας, Τ. & Χριστοδουλάκης, Ν. (1997), *Οικονομικές διακυμάνσεις και ανάπτυξη στην Ελλάδα και στη Ευρώπη*, Σταμούλης, Αθήνα.
- Καλογήρου, Γ. (1993), «Προβληματικές δομές στην ελληνική βιομηχανία: Η δημιουργία και οι απόπειρες αντιμετώπισης του προβλήματος. Δημόσιες και ιδιωτικές στρατηγικές», στο Τ. Γιαννίτσας (επιμ.), *Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Λυμπεράκη, Α. & Τραυλός, Σ. (1993), Κρατικές παρεμβάσεις στη βιομηχανία: Άμεση και έμμεση βιομηχανική πολιτική στη δεκαετία του '80, στο Τ. Γιαννίτσας (επιμ.), *Βιομηχανική και τεχνολογική πολιτική στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Lundvall, B. - A. (1991), «Η καινοτομία ως διαδικασία αλληλόδρασης: από την αλληλόδραση χρήστη - παραγωγού στο εθνικό σύστημα καινοτομιών», στο *Οικονομική θεωρία και τεχνολογία*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μητσός, Α. (1989), *Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνή αγορά*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Μητσός, Α. (1997), «Η ομοσπονδιακή προοπτική της ευρωπαϊκής αναπτυξιακής και της αναδιανεμητικής πολιτικής: Επιπτώσεις για την ελληνική οικονομία», στο Α. Κιντής (επιμ.), *Το Παρόν και το Μέλλον της Ελληνικής Οικονομίας*, Gutenberg, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Alogoskoufis, G. (1995), «The two faces of Janus: institutions, policy regimes and macroeconomic performance in Greece», *Economic Policy*, No 20.
- Bakourros, Y., Mardas, D., Varsakelis, N. (2002), «Science park, a high tech fantasy?: an analysis of the science parks of Greece», *Technovation*, vol. 22, No 1.
- Bosworth, B. & Kollintzas, T. (2001), «Economic growth in Greece: Past performance and future prospects», στο Bryant, C., Garganas, N. & Tavlas, G. (2001, eds).
- Barro, R. (1995), «Inflation and economic growth», *Bank of England, Quarterly Bulletin*, vol. 35, No 2.
- Bryant, C., Garganas, N. & Tavlas, G. (2001, eds), *Greece's economic performance and prospects*, Bank of Greece (Athens) & The Brookings Institution (Washington D.C.).

- Caloghirou, Y., Ioannides, S. & Lyberaki, A. (1993), «Crucial time - lags in the philosophy of the state's role in development», *Journal of Modern Hellenism*, No 10.
- Caloghirou, Y., Voulgaris, Y. & Zambarloukos, S. (2000), «The political economy of industrial restructuring: Comparing Greece and Spain», *South European Society & Politics*, vol. 5, No 1.
- Cameron, N., Hum, D. & Simpson, W. (1996), «Stylized facts and stylized illusions: inflation and productivity revisited», *Canadian Journal of Economics*, vol. XXIX, No 1.
- Demsetz, H. (1969), «Information and efficiency. Another viewpoint», *Journal of Law and Economics*, vol. 12, No 1.
- Denizos, D. (1997), «Relevance of research and technological activities for economic development in some less - favoured European countries», *Science and Public Policy*, vol. 24, No 3.
- Fisher, S. (1993), «The role of macroeconomic factors in growth», *Journal of Monetary Economics*, vol. 32, No 3.
- Heliwell, (2001), Comment on Bosworth, B. & Kollintzas, T., «Economic growth in Greece: Past performance and future prospects», στο Bryant, C., Garganas, N. & Tavlak, G. (2001, eds).
- Katseli, L. (1990), «Economic integration in the enlarged European Community: structural adjustment of the Greek economy», in C. Bliss and J.B. De Macedo (eds), *Unity with Diversity in the European Economy: the Community's Southern Frontier*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Liargovas, P. (1998), «The White Paper on Growth, Competitiveness and Employment and Greek small and medium sized enterprises», *Small Business Economics*, vol. 11, No 2.
- Lolos, S. (1998), «Success and failure of economic policies: The experience of Greece and Portugal», *Comparative Economic Studies*, Vol. 41, No 1.
- Makridakis, S., Caloghirou, Y., Papagiannakis, L. & Trivellas, P. (1997), «The dualism of Greek firms and management: present state and future implications», *European Management Journal*, vol. 15, No 4.
- Spanos, Y., Prastacos, G. & Papadakis, V. (2001), «Greek firms and EMU: Contrasting SMEs and large-sized enterprises», *European Management Journal*, vol. 19, No 6.
- Tsakalotos, E. (1998), «The political economy of social democratic economic policies: The PASOK experiment in Greece», *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 14, No 1.
- Zambarloukos, S. & Constantelou, A. (2002), «Learning and skills in the new economy: evidence from Greece», *International Journal of Training and Development*, vol. 6, No 4.